

стандарттар

несилдин

**Къвед
лагъай**

ЧЕШНЕЛУ ПРОГРАММА

V – IX классар

МАХАЧКАЛА

2015

**ДАГЪУСТАН РЕСПУБЛИКАДИН ОБРАЗОВАНИДИН ВА
ИЛИМДИН МИНИСТЕРСТВО
А. А. ТАХО-ГОДИДИН ТІВАРУНИХЪ ГАЛАЙ
ПЕДАГОГИКАДИН ИЛИМРИННИ АХТАРМИШУНРИН
ИНСТИТУТ**

МЕЙЛАНОВА Ж. Ш.

**ЮКЪВАН КЛАССАР ПАТАЛ
ЛЕЗГИ ЧІАЛАН
ЧЕШНЕЛУ ПРОГРАММА**

Махачкала 2015

Мейланова Ж. Ш.

Юкьван классар патал лезги ч1алан чешнелу программа.

Туьк1уьрайди Ж. Ш. Мейланова. – Махачкьала. 2015. – 97 ч.

Юкьван классар патал лезги ч1алан чешнелу программа Гьукуматдин
Федеральный умуми образованидин кьилин кьвед лагьай несилдин стандартрин
бинедаллаз туьк1уьрнава.

Баяндин чар

Юкьван классар патал лезги ч1алан чешнелу программа Гьукуматдин Федеральний умуми образованидин кьилин кьвед лагъай несилдин стандартрин бинедаллаз тук1урнава. Ана Гьукуматдин Федеральний стандартрив кьазвай кьвед лагъай несилдин истемишунар гьатнава. Чешнелу программада гьак1ни сифтегъан ва умуми образование вилик финиз куьмек гузвай дибдин фикирри ва истемишунри чка кьунва.

Чешнелу программа муаллимдин к1валахдин программадиз дуьз тереф кьалурзавай лишан - ярж я: ада учебный курсунин чарасуз (инвариантный) пай тайинарзава ва гьа са ч1авуз образованидиз вариативнивилин метлеб гун автордин ихтиярда твазва. Чешнелу программадай к1валахдайла, муаллим учебникар чирунив, адан мана-метлеб гегьеншарунив вичин жуьреда эгеч1да. Ученикар вердишаруникни, абурун чирвилер деринар ва артухаруникни адавай вичин хсуси пай кутаз жеда. Чешнелу программа образованидин к1елунин жуьреба-жуьре заведенийра ишлемишиз жеда. Чешнелу программади сифтегъан, умуми образованидин программайра кьалурнавай вири кьилин к1валахриз кьет1ен фикир гузва. Гьа са ч1авуз, гьелбетда, юкьван школадин чешнелу программидихъ вичин кьет1енвилерни ава. Сад лагъайди, ам умуми юкьван образованидин кьайдайрин дуьзгуьн мана-метлебдалди, кьвед лагъайди, чирвилер кьачузвайбурун (ученикрин) кьат1унралди ва яшаралди тафаватлу я.

Чешнелу программада предметный курсарин мурад-метлеб жуьреба-жуьре дережада аваз ганва: метапредметрин, предметрин ва хсуси мураддин.

1.1 Документдин дережа

Юкьван классар патал лезги ч1алан чешнелу программа Гьукуматдин Федеральний умуми образованидин кылин кьвед лагъай несилдин стандартрин бинедаллаз туьк1уърнава.

Лезги ч1алан чешнелу программади муаллимдиз юкьван школада чирвилер гуз куьмекзава. Ам чешнелу программадин бинедаллаз, лезги ч1алай умуми образованидин истемишунар фикирда кьуна, туьк1уърнава:

1. Руьгьдинни ахлакьдин жигъетдай вилик тухунин Дагъустандин ва Урусатдин гражданин яз тербияламишунин программадин;
2. Умуми образованидин дибдин программа чир авунин истемишунар;
3. К1елунин гьерекатар жуьреба-жуьре хилерай гегьеншарунин программадин.

Программадик агъадихъ галай асул везифаяр акатзава:

- малуматдинни методикадин (информационно-методический);
- тешкиллувилинни планламишунин (организационно-планирующий);
- гуьзчивилин.

Малуматдинни методикадин везифади к1елунинни тербияламишун к1валахдин иштиракчийриз мурад-метлебдикай, к1елунин к1валахдин такъатралди ученикар тербияламишуникай ва чирвилер артухаруникай, чирвилерин гьар са макъамдин (этапдин) кьет1енвиликай баянар гузва.

Тешкиллувилинни-планламишунин везифади чирвилерин макъамар (этапар) тайинарзава, кьадардинни еридин характеристикаяр, к1елунин материалдин бинедаллаз тесстикъарзава, аялриз кьецепатан ч1ал чир хьунин к1валах гьа са макъамда (этапда) ахтармишзава.

Гуьзчивилин везифади рахунин метлеб, коммуникативный алакьунар гегьеншариз, ч1алан материал хкягъиз, гьа са макъамда (этапда) аялрин чирвилерин дережа хкажиз, кьазанмишзавай чирвилер гекъигиз, абурал

гуьзчивал тухуз куьмекзава.

Программади курс тематикадин жигьетдай планламишунизни къуллугъзава.

Программади кӀелунин курсунин чарасуз пай тайинарзава, образованидин вариативнивилдин метлебдикай ибарат я. Гьа са чӀавуз кӀелунин материалдин къурулушдив эгечӀун, материал чирунин галай-галайвал тайинарун, аялрин къатӀунар ва алакьунар гегьеншарун муаллимдин ихтиярда амукъзава.

1.2 «Лезги чӀал» предметди умуми образованида къазвай чка

Лезги чӀал – им лезги халкъдин хайи чӀал я. ЧӀал Кавказдин чӀаларин хизандик акатзава. Аялриз чирвилер гунин карда «Лезги чӀал» предметди важиблу чка къазва: сифтегьан классра вири тарсар анжах «Лезги чӀал» .

Хайи чӀалан метапредметрин образовательный функцияри, «Лезги чӀалан» предметди, чирвилерин жигьетдай, школада кӀелзавай аялдин къатӀунар гегьеншарзава. «Лезги чӀал», ученикар патал абурун веревирдериз, акьул-камалдиз ва яратмишунриз хчивал, гележег гузвай къуват я; чпин чирвилер деринардай, абур генани гегьеншардай кӀелунин диб-къайда я. Хайи чӀал, лезгийрин медениятдинни эдебиятдин руьгьдин девлетар, инсаниятди культурадинни тарихдин рекье къазанмишнавай агалкъунар саламатдиз хуьзвай хазина я. Ада жуьреба-жуьре чирвилер аннамишуниз, абур хуьниз еке таъминарзава. Пешекарвилерин гележегда анжах ам галаз хкаж жезва. Хайи чӀала аялдин бейнида, гьвечӀи чӀавалай эгечӀна, къанажагьдин нормаяр твазва, уьмуьрдин жуьреба-жуьре шартӀара, ахлакъ хвена, экьечӀиз куьмекзава.

1.3 Школада лезги чӀал чирунин мурад-метлеб язва:

* Жуван хайи чӀалал рикӀ алаз **тербияламишун**, чӀалаз гьуьрмет авун, адав, культурадин вакъиадив хъиз, рикӀ гваз эгечӀун; сад-садав рахунин кьилин такьат тирди аннамишун, обществада кьабулнавай кьанажагъдинни ахлакьдин нормайрин кьуват; эстетикадин жигъетдай хайи чӀалахъ авай багъавал;

* школада ва адалай кьеце жуван хайи лезги чӀал чир хьун; рахунин чӀал гьавурда гьатдайди ва девлетлу авун; учебный гьерекатар чарасуз тир учебный алакьунралди (универсальнидаказ) планламишун, **рахунин чӀалал гуьзчивал тухун**; библиографический ахтармишунар тухун, лингвистикадин словарай ва маса чешмейрай кьачузвай, гьатта СМИ-рай ва Интернетдай, малуматриз хсуси рангар хгун, текстерик дегишвилер кухтун ва мсб.;

* **чӀалан туькӀуьр хьунин** кьайдаярни законар ва адан везифаяр, стилистика ресурсрин (шейэрин) ва литературный чӀалан кьилин нормаяр дериндай чир хьун; чӀалан делилар кьатӀуз, аннамишиз, гекъигиз ва кьайдада тваз алакьун; мецин ва кхьинрин чӀалан культурадикай хабар хьун, вири дуьшуьшра рахунин гуьрчегвилел, нормайрал ва кьайдайрал амал авун; рахунра ишлемишзавай грамматикадин такьатрин ва словарный гафарин кьадар (запас) артухарун; рахунра кьазанмишнавай алакьунар, чирвилер ва вердишвилер школадин ва гьар йикъан уьмуьрда ишлемишун;

* чӀалакай илимдин жуьреба-жуьре хилерай (фонетика, морфология, синтаксис) **мягькем чирвилер гун**; гьар са ученикдиз лезги литературный чӀалан орфографиядин, пунктуациядин, орфоэпиядин нормаяр дериндай чирун; лезги чӀл вилик финин, девлетлу авунин рекьер тайинарун, ачухарун, илимдин тарихдай ва лезги чӀалан винел кӀвалах авур алимрикай аялриз малуматар гун ва мсб.

ЧӀал инсанрин обществада туьретмиш жезва, вилик физва, чӀал хуьн,

деветлугу авун патал ам акъалтзавай несилриз чирун чарасуз я.

1.4 К1елунин предметдин умуми характеристика

Метапредметрай ва предметрай чирвилер гуни карда лезги ч1алан курсунин метлебди школадин образовательный процессда кьет1ен чка къазва, ада коммуникативдив, ч1ал, лингвистика ва культураведвал вилик тухунив гъавурда аваз эгеч1из тазва.

Коммуникативдик рахунин ч1алан жуьреяр, мецин ва кхьинрин ч1алан культура, уьмуьрда ишлемишиз жедай алакьун ва бажарагълувал акатзава. Коммуникативный рекъай гъазурвал (компетентность), суьгьбетдин рахунриз къимет гудайла, винел акъалтзава. Ч1алан ва лингвистикадин (языковедвилин) тежриба ч1алакай авай чирвилерин бинедедаллаз арадал къвезва; литературный ч1алан карчи нормаяр чир хъайила, общество вилик тухузвай вакъиа хъиз къабулайла, ученикрин рахунрин ч1ал грамматикадин къурулушдал ва словарный запасдал мягъкемар ва девлетлу авурла, лингвистикадив илимдив хъиз эгеч1айла; лингвистикадив талукъ жуьреба-жуьре словарикай менфят къачуз агакъайла.

Культуроведвилин тежрибадик (компетенциядик) хайи ч1ал, милли меденият (культура) гъиссиз, фагъумиз, тазвай жуьреяр (формаяр), ч1ални, халкъдин тарих чеб-чпиз мукъва тирди аннамишунин, лезги ч1алал гуьрчегдиз рахаз хьунин нормаяр акатзава.

К1валахунин программада – кардив экеч1унин жуьре гъихьтинди хьун лазим ят1а ачухарнава. Курсунин гъар са раздел, къве блокдиз пайна, ганва.

Сад лагъайда (1 кхьенваз) ч1аланни рахунрин вакъияарни кьет1енвилер къалурзавай лингвистикадин манайрин сиягъ (список) ганва. Къвед лагъайда (2 кхьенваз) к1елунин к1валахдин (учебный деятельностьдин) жуьреяр чирзавай манайрикай-малуматрикай раханва.

Лезги ч1алан курсунин алакьа – кар гужлу авуни, метапредметар

чирдай важиблу шартлар тешкил авуниз, инсандин савадлувал артухар авуниз къуллугъзава. Метапредметдин дережа авай, савдлувал ахтармишзавай къилин индикаторар язва: **коммуникативнивилини универсальнивилини** клелунин гьерекатар (рахунрин вири жуьреяр гегьеншдиз чир хьун, таяр-туьшерихъ ва члехибурухъ галаз бегьерлу рахун арадал гъиз хьун; жуван фикир къетлендиз, дуьзгуьндиз, къадайвал ва атлуз-атлуз лугъуз хьун; алакьадин процессда мецин ва кхьинрин члалан къилин нормайрал амал авун, лезги члалан рахунрин этикет хуьн ва мсб.); **познавательнивилини универсальнивилини** (цлийивилер чир хьун) клелунрин гьерекатар (месэла, дуьз эцигиз хьун, делилар къалуриз хьун, фикирар къадайвал ачухариз хьун, гъизвай тезисрин гъахъ-нагъахъвал тестикъариз хьун; библиографический къекъуьнар къиле тухун, жуьреба-жуьре чешмейрай лазим тир малуматар жагъурун; сад ва къвед лагъай дережадин малуматар тайинарун, клелунин метлеб аннамишун; малуматар жагъурдай методар ишлемишун ва масбур); **регулятивнивилини универсальнивилини** (кваллах къайдада тун) клелунин гьерекатар (галай-галайвал хвена, планламишун, кваллахдин мана жавабдардаказ эцигун ва къиле тухун, гьереквал атайла ам дегишарун; жува-жувал гуьзчивал тухун, жува-жуваз къимет гун, ишлемишун ва масабур). Функциональный савадлувилини къилин компонентар рахунин члалан жуьрейрал бинеламиш хьанва ва абуру ученикрин члал - веревирдер гегьеншарзава ва яни гзафни гзаф школада дидедин члал чирдайла. Лезги члалан баянар галачиз, ученикриз функциональный савадлувиликай бес къадар чирвилер гуз хьун четин я. Школада лезги члал чир авуни инсандин культурнивилини дережа хкажун, адав вичин чирвилер образованидин маса учрежденийра авун гьерек я: тамам юкъван школадин члехи классра, юкъван специально клелунин (учебный) заведенийра.

1.5 Манадин кьилин хилер

Чешнелу программадин кьурулушда (структурада) лезги ч1алан курсуниз талукь тир компотенцийри – коммуникативди, ч1ала, лингвистикади (языковедвили) ва культуrowедвили – мягкем чка кьазва. Ана кьалурнавай алакьунар (компетенцияр) мягкемардай маналу пуд хилекай ихтилат физва:

- тамам рахунар арадал гъизвай (коммуникативный) алакьаяр (компетенция) тешкилзавай мана-метлеб;
- ч1аланни илимдин тамам алакьаяр (компетенция) тешкилзавай мана-метлеб;
- культуrowедвили алакьаяр (компетенция) тешкилзавай мана-метлеб.

Программада сад лагъай хел, фагъумлувал, тежриба, рахунин ч1ал хкаждай разделриз пай жезва: **«Ч1ал ва ч1алал рахун»**, **«Ч1алан кар-к1валах»**, **«Текст»**, **«Ч1алан функцийрин жуьреба-жуьрвал»**. Кьвед лагъай хел, ч1ал туклуьр хьунин тегьер, ч1алан уьлчмейрин (единицайрин) кьетленвилер кьалурзавай разделриз пай хьанва: **«Ч1алакай умуми малуматар»**, **«Фонетика ва графика»**, **«Гафар арадиз атун ва орфография»**, **«Лексика ва фразеология»**, **«Морфология»**, **«Синтаксис»**, **«Рахунин культура»**, **«Дуьз кхьин: орфография ва пунктуация»**. Чешнелу программалин пуд лагъай кар алай хиле са раздел – **«Ч1ал ва культура»** - акатзава. Ада ч1аланни халкьдин тарихдини культурадин арада авай алакьаяр ачухарзава.

К1елунрин процессда, винидихъ кьалурнавайвал, мана-метлебдин хилери сих алакьада аваз, чпи-чеб мягкемарзава. Курсунин гьар са разделди аялрин чирвилер, тежриба, рахунрин ч1ал михьи ва ц1алц1амарзава, ч1ал милли культурадин феномен тирди тестикьарзава. Гьаниз килигна курсунин паярин галай-галайвал гьар са паюниз ганвай сятерин кьадар

тахминанбур я.

1.6 КІЕЛУНИН ПЛАНДА ЛЕЗГИ ЧІАЛАН ЧКА

Юкьван школадин V - IX классра «Лезги чІал» чирун патал 350 сят чара авунва, (гьафтеда 2 сят, гьар са классда 35 кІелунин гьафте) тухуда.

Предмет	Классар	Гьафтеда сятерин кьадар	Йисан кьене сятерин кьадар (35 гьафте)
Лезги чІал	V	2	68
Лезги чІал	VI	2	68
Лезги чІал	VII	2	68
Лезги чІал	VIII	2	68
Лезги чІал	IX	2	68

Программади юкьван школа кутьягъзавай аялар агъадихъ галай хуси (личностдин), предметрин алакьада авай алакьайрин ва предметрин نتیжайрин алакьунрал таъминарзава.

2. «Лезги чІал» предмет чирунин نتیжайар

Ученикар патал юкьван школадин лезги чІалан программадин **хусивилин (личностдин) نتیжайар** язва:

1) лезги чІал лезги халкъ патал мили культурадин девлетрикай сад тирдан гьавурда хьун, личностдин акьулдин, яратмишунин ва ахлакъдин ерияр хкажунин карда гьихьтин роль кьугъвазватла яир хьун, школада образование кьачун патал адахъ авай метлебдикай хабар хьун;

2) эстетикадин жигьетдай лезги чІалахъ авай кьиметлувилер аннамишун,

лезги чӀалав къадирлудаказ эгечӀун, адал дамах авун; лезги чӀал, милли культурадин вакъиа хъиз, датӀана михъиз хуьн; рахунрин чӀал мягъкемариз, цӀалцӀамариз кӀан хъун.

3) рахадайла, фикирар ва гьиссер, словардин завпасдикай, грамматикадин такъатрикай менфят къачуна, ачухарун; рахунрал гуьзчивал тухун ва абуруз къимет гун.

Ученикар патал юкъван школада лезги чӀалан **метапредметдин нетижаяр** язва:

1) рахунин чӀалан вири жуьреяр чир хъун:

Яб акалун (аудирование) ва кӀелун:

- рахунрин ва кхьинрин (коммуникатидин мураддин, текстерин темайрин, кьилин фикиррин ва артухан малуматрин) гъавурда хъун;
- жуьреба-жуьре стилринни жанрайрин текстер, кӀелунин жуьреяр (жагъурунин, килигунин, таниш хъунин, аннамишунин) чир хъун;
- жуьреба-жуьре стилринни жанрайрин текстерин гъавурда, яб гудайла, дуьз акъун; дуьз къабулунин (аудированидин) жуьрейрикай (хкъягъунин, танишвал гунин, тамамвилинин) хабар хъун;
- жуьреба-жуьре чешнейрай герек малуматар къачуз хъун – газетрай, журналрай, кӀелуниз талукъ компакт-дискрай ва Интернетдай;
- * жуьреба-жуьре типрин типрин словаррикай азаддиз менфят хкудиз хъун, справочный литературадал ва электрондин чарарал амал авун.
- тайин тир темадиз талукъ материалар хкъягъиз ва къайдада тваз хъун; масадан куьмек галачиз малуматар жагъуриз хъун; кӀелдайла ва яд акалдайла чир жезвай малуматрин тамамвал, битаввал хуьз хъун;
- мана-метлебдин, ишлемишнавай чӀалан такъатрин жигъетдай сад садав гекъигиз хъун.

Рахун ва кхьин:

- Вилик квай кӀелунин кӀвалахдин мурадар (кьилдин ва саналди тир)

тайнариз, гьерекатрин галай-галайвал хуыз хьун, къазанмишнавай агалкъунриз сивин ва кхьинрин жавабар гуз хьун;

- Яб акалнавай я туш кӀелнавай текстиниз цӀийивал гун (план, пересказ (жуван гафаралди ахъай хьувун), конспект, аннотация);

- Сивин ва кхьинрин текстерин жуьреба-жуьрвилер, чӀалан стилрин ва жанрайрин типар туькӀуьриз хьун;

- Жуван сивин ва кхьинрин фикирар азаддиз, дуьзгуьндиз арадиз гьиз хьун, текст арадал гьизвай нормайрал (логикадал, галай-галайвилел, алакълувилел, темадихъ галаз къунал амал авун ва мсб.);

- * КӀелнавайдаз, ван хъанвайдаз, акунвайдаз, гьерекатрин ва делилрин гьакъикъивал хвена, къимет гуз хьун;

- Монологдин жуьреяр (хабардин, шикил чӀугунин, веревирд авунин; монологар сад садахъ галаз къадайвал хьун) ва диалогдин (этикетдин, хабар къунин, къастунин, фикирар эвезунин ва мсб.);

- Рахунра литературный чӀалан орфоэпиядин, лексикадин, грамматикадин, стилистикадин нормайрал амал авун; кхьинра орфографиядинни пунктуациядин истемишунар-къайдаяр хуыз хьун;

- Рахунра, рахунин этикадин нормаяр хвена, иштираквал ийиз алакьун; рахунра гьилерин, чинин лишанар ишлемишиз хьун;

- КӀелунин кӀвалахда ва гьар йикъан рахунрин тежрибада жуван рахунрал гуьзчивал тухуз хьун; манадин ва туькӀуьр хьунин жигъетдай жуван рахунриз къимет гуз чир хьун;

- * Рахунрикай грамматикадин гьалатлар хкудиз хьун; хсуси текстер хъсанарун ва редактировать ийиз алакьун;

- Жуван таяр-туьшерин вилик гьвечӀи малуматар гваз, доклад, реферат кӀелиз экъечӀиз хьун; метлеблу темайрай жув гьахъ тирди субутариз, гьуьжетариз чир хьун;

2) къазанмишнавай чирвилер, алакьунар ва вердишвилер уьмуьрда

ишлемишиз хьун; кӀелунин маса предметар чирдайла, хайи чӀалан такьатрикай менфят къачун; къазанмишнавай чирвилер, алакьунар ва вердишвилер предметдин арада (межпредметдин) дережада аваз кардик кутун.

3) маса инсанрихъ галаз рахадайла, са гьихьтин ятӀани месэла санал тамамардайла, гьуьжетра иштаракадайла, лазим тир темаяр веревид ийидайла коммуникативвили алакьалувал хуьн; вири дуьшуьшра (формальный ва формальный тушир, межличноствили ва межкультурнивили) милли культурадин рахунрин михьивал хуьн.

Лезги чӀалан программадик юкъван школа куьтягъзавай ученикриз чир хьана кӀанзавай **предметдин нетижаяр** язва:

1) чӀалан карчи (деловой) функцийрикай, лезги халкъдин милли чӀал хабар хьун; чӀаланни халкъдин культурадин, инсандинни обществодин арада авай сих алакьяр чир хьун;

2) гуманитарный илимрин системада лезги чӀала къазвай чка, ада къазвай роль гьихьтинди ятӀа къатӀуз хьун;

3) лезги чӀалакай авай илимрин чирвилерин дибдиз гьахьун; адан дережайринни уьлчмейрин алакьалувал гьиссиз хьун;

4) лингвистикадин бинеяр чир авун: лингвистика ва адан кьилин разделар; чӀал ва рахун, рахунрин жуьреяр, сивин ва кхьинрин рахунар; монолог, диалог ва абурун жуьреяр; рахунин авай гьал; рахунин чӀал, илимдин, публицистикадин, официально-деловой стиль, художественный литературадин чӀал хьиз; чӀалан жуьреяр (хабардин, ахьагьун, шикил чӀугун, веревирд авун); текст, текстерин жуьреяр; чӀалан кьилин уьлчмеяр, рахунра абурун лишанар ва къетӀенвилер ишлемишун;

5) лезги чӀалан лексикадин ва фразеологиядин стилистикадин кьилин ресурсрикай-девлетрикай, лезги литературадин кьилин къайдайрикай (нормаикай) (орфоэпиядикай, лексикадикай, грамматикадикай,

орфографиядикай, пунктуациядикай) хабар хьун, сивин ва кхьинрин рахунар туклуьрдайла, жуван тежрибада рахунин этикетдин кьайдайрал амал авун;

б) гафуниз жуьреба-жуьре хилерай (фонетикадин, морфологиядин, гаф арадиз атунин, лексикадин, морфологиядин) кьимет гун, алакьалу ибарадиз ва предложенидиз синтаксисдин кьимет гун, текстинин кьилин лишанриз ва туклуьр хьуниз гзаф кьадардин аспектдин кьимет гун, ч1алан жуьреяр, кьетленвилер, такьатар тайинарун;

7) жуван хсуси рахунин тежрибада лексикадин ва грамматикадин синонимар ишлемишун, коммуникативдинни-эстетикадин мумкинвилерин гьавурда хьун;

8) Художественный литературадин текстер к1еладайла, рахунра эстетикадин терефдиз кьимет гуз алакьун.

3. «Лезги ч1ал» предметдин кьилин мана-метлеб

Алакьалу рекьерин (коммуникативнивилин) чирвилер (компетенция)

Ч1ал ва рахунар. Сивин ва кхьинрин, диалогдин ва монологдин ч1ал.

Рахунрин алакьайрин хилер. Ч1алан функциональный жуьреяр (рахунрин ч1ал, функциональный стилар: илимдин, литературадинни искусстводин, публицистикадин, официально-деловой, художественный литературадин ч1ал), абурун кьетленвилер. Ч1алан алакьайрин гьалар.

Кьилин жанраяр илимдин (*отзыв, реферат, рахун (выступление), доклад, макьала, рецензия*), публицистикадин (*рахун (выступлений), макьала, интервью, очерк*), официально-деловой (*реплика, доверенность, арза, резюме*) стилар, рахунин (*гьикая, сугьбет, гьуьжет*) ч1ал. Рахунрин культура. Рахунин культурадин уьчмеяр (критерияр).

Текст рахунрин к1валахдин продукт хьиз. Текстерин жуьреяр: ахьагьун, шикил ч1угун, веревирд авун. Текстинин туклуьр хьун.

Текстери гузвай малуматрал к'валахдай кылин жуьреяр: *план, конспект, аннотация*. Текстиниз, темадиз килигна, кымет гун, адан мана тук'луьр хьун, ч'алан функциональный жуьрейрал бинеламиш хьана тайинарун.

Рахунин ч'алан кылин вири хилер чир хьун: яб акалун (аудирование), рахун, к'елун, кхьин.

Сивин ва кхьинрин ч'ал сад хьиз кьабулун, гыссун. Яшайишдинни культурадин, кьанажагъдинни эстетикадин, к'валин ва к'елунин уьмуьрдикай к'елунин темайрихь галаз кьадайвал монологарни диалогар яратмишиз хьун.

К'елунин жуьреяр-кьайдаяр чир хьун (таниш хьунин, чир авунин, килигунин), учебникрин ва маса чешмейрин, Интернетдикни кваз, гъавурда аваз эгеч'из хьун.

Яб акалнавай, я туш к'елнавай текстериз (галай-галайвал, куьруь, хкягъай) баянар гуз хьун. Жуьреба-жуьре сочиненияр кхьиз хьун; жуьреба-жуьре стилрин ва жанрайрин текстер яратмишиз хьун: тезисар, конспектар, отзывар, рецензияр, аннотацияр; кагъаз, расписка, доверенность, арза (заявление).

Ч'алан илимдин чирвилер

Ч'алакай умуми малуматар.

Ч'алан тариф ва адан везифаяр, кьет'енвилер. Лезги ч'алакай умуми малуматар. Лезги ч'ал девлетлу авунин шарт'лар ва рекьер. Кавказдин ва Дагъустандин ч'аларин арада лезги ч'алан чка. Лезги ч'алан тарих. Лезги ч'алан нугъатар: куьре, кьуба, ахцегь. Ч'ала абурун чка.

Лезги ч'алан словарар. Абурукай менфят кьачун.

Лезги ч'алакай илим ва адан кылин разделар. Лезги ч'ал илимдалди ахтармишунин тарихдай ва лезги ч'алан винел к'валах авур алимрикай малуматар.

Ч1алан система

Фонетика. Графика.

Фонетика ва графика. Ч1алан сесерин кылин алатар: ч1алан сесер, слог, ударенике, интонация.

Ачух сесер ва гьарфар. Ачух сесерин кьет1енвилер.

Ачух тушир сесер ва гьарфар. Ачух тушир сесерин жуьреяр. Зайиф ва гужлу ачух тушир сесер.

Бязи гьарфарин (**в, е, й, и, ь, ъ, я**) кьет1ен везифаяр.

Слог. Ударение. Гафарин паяр маса ц1арц1из акьудун.

Лезги литературный ч1алан орфоэпиядин кылин нормаяр.

Графикадихь ва орфографиядихь галаз фонетикадин алакьяар.

Гафар ва предложенияр дуьз акьудун ва интонациядалди лугьун. Орфоэпиядин ва интонациядин нормаяр фикирда кьуна, жуван ва масадан речдиз кьимет гун.

Тежрибада фонетикадай кьачур чирвилер ва алакьунар дуьз кхьин.

Гафар арадиз атун. Орфография

Гафар арадиз атунин кьайдаяр.

Тук1уьр хьанвай ва тук1уьр тахьанвай гафар. Гафунин диб ва эхир. Гафунин мана квай паяр: дувул, префикс, суффикс, инфикс.

Тежрибада гафар арадиз атун разделдай кьачур чирвилер ва алакьунар дуьз кхьин ва ишлемишун.

Лексика ва фразеология

Гаф ва адан мана-метлеб. Са мана ва гзаф манаяр авай гафар. Гафунин асул ва куьчуьрмишнавай манаяр.

Омонимар. Синонимар. Антонимар.

Тарихдин жигъетдай лезги чӀалан гафарин къатар.

Вири халкъдин лексика. Пешекарвилин ва нугъатрин гафар. Маса чӀаларай (араб, фарс, азербайжан, урус) къабулнавай гафар. Алай девирда лезги чӀаланни урус чӀалан рафтарвилер.

Мягъкем ибараяр ва фразеология. Фразеологизмаяр; абурун мана-метлеб ва ишлемишун. Мисалар ва мискӀалар, мягъкем ибараяр чӀала ишлемишун.

Жуван ва чарадан чӀалаз къимет гуз алакьун.

Морфология

ЧӀалан паяр, абурун къетӀенвилер, везифаяр ва пай хьун.

Существительное: мана-метлеб, морфологиядиз талукь лишанар ва предложенида дибдин везифаяр. Хас ва умуми существительнияр, абур кхьинин къайдаяр. Существительнийрин къадар. Существительнияр падежриз дегиш хьун. дибдин падежар. Чкадин падежар (секинвилин, къакъатунин, арачивилин). Актив падеждин эхирдиз килигна существительнияр падежриз дегиш хьунин жуьреяр. Существительнияр теквилин къадарда ва гзафвилин къадарда падежриз дегиш хьун.

Прилагательное (мана-метлеб). Прилагательнидин морфологиядиз талукь лишанар ва предложенида адан везифаяр. Дерезалу (еридин) ва дерезасуз (талукьвилин) прилагательнияр. Прилагательнияр къадарриз ва падежриз дегиш хьун.

Числительное ва адан морфологиядиз талукь лишанар, синтаксисдиз талукь везифаяр. Числительнийрин жуьреяр: къадардин, паюнин, дробдин, къайдадин. Къурулушдиз килигна къадардин числительнийрин жуьреяр: простойбур, сложныяр, составнояр. Числительнияр къадарриз ва падежриз дегиш хьун.

ТӀварцӀиэвез: мана-метлеб. ТӀварцӀиэвезрин морфологиядиз талукь лишанар ва предложенида тамамардай везифаяр. ТӀварцӀиэвезрин разрядар, ксарин, элкьведай, къалурдай, суалдин, тайинвилин, тайинсузвилин,

инкарвилин. Т1варц1иевезар къадарриз ва падежриз дегиш хьун.

Глагол (мана-метлеб), морфологиядиз талукъ лишанар, предложенида адан везифаяр. Кечмиш жери ва кечмиш тежер глаголар. глаголдин наклоненияр: хабардин, суалдин, буйругъдин, шарт1унин, къаншарвилин, гимандин. Глагол вахтариз дегиш хьун. Гилан вахт. Къвезмай вахт. Алатай (акъалт1ай алатай, фад алатай, давамлу алатай) вахт. Глаголдин инкарвилин формаяр. Глаголдин къет1ен формаяр: масдар, причастие, деепричастие. Масдар (глаголдин асул ва т1варц1ин форма): мана-метлеб, морфологиядиз талукъ лишанар, предложенида тамамарзавай везифаяр. Масдар, къадарриз ва падежриз дегиш хьун.

Причастидин мана-метлеб, къет1енвилер. Гилан, алатай ва къвезмай вахтарин причастияр. Причастидин жуьреяр. Причастияр дегиш хьун.

Деепричастие: мана-метлеб, къет1енвилер, предложенида килин везифаяр. Кардин тегъердин ва вахтунин деепричастияр.

Наречие (мана-метлеб). Наречидин къет1енвилер, предложенида адан везифаяр. Мана-метлебдиз килигна наречийрин жуьреяр: кардин тегъердин, вахтунин, чкадин, къадардин ва дережадин, себебдин.

Къуллугъчи ч1алан паяр. Послелогар ва предложенида абурун везифаяр. Послелогар ишлемишдай падежар. Союзар. Мана-метлебдиз ва къурулушдиз килигнасоюзрин жуьреяр. К1усар: мана-метлеб, предложенида тамамарзавай везифаяр. Манадин жигъетдай к1усарин жуьреяр: суалдин, гужлу ийидай, гекъигунин, тестикъар ва инкар ийидай, къалурунин.

Междометияр. Мана-метлебдиз килигна междометийрин жуьреяр. Тежрибада морфологиядай къачур чирвилер ва алакьунар дуъз ишлемишиз ва кхъиз чир хьун.

Синтаксис

Синтаксисдикай умуми малуматар. Синтаксисдин килин уълчмеяр: ибара, предложение.

Ибарадин тариф ва кьетленвилер. Ибарайрин жуьреяр (кьурулушдиз килигна). Ибарада гафарин арада авай алакьяяр. Табийвилин алакьядин жуьреяр: дуьзгуьнвилин, падеждин ва я сая (манадин) алакьяяр.

Предложение. Предложенидин членар: сказуемое, подлежащее, дополнение, определение, обстоятельство. Предложенидин жуьреяр: простой предложение ва сложный предложение.

Сказуемидин жуьреяр. Подлежащидин падежар. Дополненидин жуьреяр (дуьз ва кирс дополненияр). Приложение.

Са составдин предложение ва адан жуьреяр: подлежащее тежер предложение, т1варц1ин предложение.

Са жинсинин членар. Са жинсинин тир ва тушир определенияр. Са жинсинин членар умумиламишдай гафар. Са жинсинин членар квай предложенийра пунктуациядин лишанар.

Масдардин, причастидин, деепричастидин оборотар ва абур чара ийидай дуьшуьшар.

Обращение. Аралух гафар.

Сложный предложение. Сложный предложенидин жуьреяр, алакьяламишдай такьатар.

Сложносочиненный предложение. Союзар квачир сложносочиненный предложенияр ва абур пунктуациядин лишанар. Союзар квай сложносочиненный предложенияр.

Сложноподчиненный предложение ва адан паяр (кьилинди ва табий). Табий предложенидин жуьреяр: изъяснительный, определенидин ва обстоятельстводин. Кьвед ва я са шумуд табий табий предложение квай сложноподчиненный предложенияр ва абур пунктуациядин лишанар.

Дуьз ва кирс речь. Дуьз ва кирс речь квай предложенияр интонация ва пунктуациядин лишанар. Цитатаяр.

Дуыз кхьин: орфография ва пунктуация

Инкарвилин префиксар дуыз кхьин. Сложный ва составной глаголар дуыз кхьин. Существительныйрин падежрин эхирар дуыз кхьин.

Сложный ва составной числительныйр дуыз кхьин. Сложный наречияр дуыз кхьин.

Глаголдин вахтарин формаяр, наклоненияр дуыз ишлемишиз ва кхьиз чир хьун.

Прилагательныйрин, причастийрин гзафвилин къадарда – **бур** -дилаи гуьгьуьниз **у** хуьн.

Обращенидиз ва дуыз речдиз талукь пунктуациядин лишанар эцигун.

Предложенидин эхирда пунктуациядин лишанар.

Са жинсинин членар, аралух гафар, къвед лагъай дережадин членар, оборотар (масдардин, причастидин, деепричастидин) пунктуациядин лишанралди чара авун.

Сложносочиненный предложенидин паярин, сложноподчиненный предложенида къилин ва табий предложенийрин арада запятой эцигун.

Союзар квачир сложный предложенида пунктуациядин лишанар эцигун.

Культуроведческий компетенция

Ч1ала лезги халкъдин меденият ва тарих къалурун.

Лезги ч1алан этикет.

Фольклордай, художественный литературадай, тарихдин текстерай милли медениятди (культурадин) манадин гафар ачухарун; словаррин куьмекдалди гафарин манайрин гъавурда тун.

4. К1елунин предмет гуьзлемишзавай нетижаяр

Ч1ал ва рахун

Школа акьалт1арзавайдаз чир хьана к1анда:

- * монологдин жуьреяр ишлемишиз (ачухарунин, шикил ч1угунин, веревирдерин; монологдин чаравилер сад-садав агудиз) гьар жуьредин рахунра.
- * вири дуьшуьшра, рахунра (к1валин, кьецин) диалогдин жуьреяр ишлемишиз;
- * рахунрин вири дуьшуьшра ч1алан нормайрал амал ийиз;
- * сивин рахунра монологдинни диалогдин чешнейриз кьимет гуз, ч1алан коммуникативнивилин дережа ахтармишиз, ч1алан такьатар дуьз ишлемишнаванни авунвачни чириз;
- * рахунра коммуникативный кимивилерин вилик пад кьаз.

Школа акьалт1арзавайдахъ мумкинвал жеда:

- * аудиториядин вилик эьбеч1на гьвеч1и доклад к1елдай; проект, реферат дуьздак акьуддай, жуван фикир хуьдай;
- * месэлайриз уртахдиз, санал кьимет гунра иштиракдай, жуван фикир делилралди суфутардай, ам гьахъ тирди тестикьардай;
- * коммуникативный мумкинвилер дуьздак акьудиз ва абуруз лазим тир баянар гуз.

Рахунар авун. Яб акалун

Школа акьалт1арзавайдаз чир жеда:

- Аудиторованидин жуьреяр (аудиотекстинин гьавурда тамамдиз акьаз, кьилин метлеб аннамишиз, малуматда герек тир дегишвилер тваз) чириз; аудиотекстинин метлеб, коммуникативнивили истемишзавайвал, масадал сивин рахунралди агакьариз.

Школа акъалтIарзавайдахъ мумкинвал жеда:

* Публицистикадин текстинин малуматдин аквазвай ва таквазвай (текстина чуюнуьх хъанвай) манадин, (иник СМИ-ни акатзава) гъавурда гъатдай, рахунра адаз къимет ва баян гудай.

КIелун

Школа акъалтIарзавайдаз чир жеда:

* кIелнавай текстериз (кIелунин, илимдин, публицистикадин, художественный литературадин жанрайри) къимет гуз, абур, дуьшуьш хъайи чкайрал, рахунра ишелемишиз гъакIни изложение кхъиз (гегъенш, хкъягъай, галай-галайдиз), план, тезис хъизни (сивин ва рахунин жуьреда);

* таниш хъунин, ахтармишунин, тамашунин кIелунин жуьреяр, коммуникативный задачайри истемишзавайвал, уьмуьрда ишлемишиз;

* схематичнидаказ агакънавай малумат галай-галайвал алакьалу текстиниз элкьуьриз;

* кIелунин ктабар, справочникар ва маса малуматрин чешмеяр, гъатта СМИ-дин ва Интернетдин такьатрин кIвалахда гъавурда аваз ишлемишиз;

* са талукъ темадай материал хкъягъиз ва ам къайдада тваз, хкъягънавай малуматдиз, коммуникативный задачайрал бинеламиш хъана, къимет гуз.

Школа акъалтзавайдахъ мумкинвал жеда:

* кIелнавай жуьреба-жуьре функцийринни стилрин ва жанрайрин текстера авай аквазвай ва таквазвай (текстина чуюнуьх хъанвай) малуматриз къимет гудай, абур веревирдай;

* жуьреба-жуьре чешмейрай (кIелунинни илимдин, СМИ-дин ва гъакIни электронный текстерай) важиблу месэладиз талукъ малумат жагъурдай, адаз хсуси къимет гудай ва ам гъялдай рехъ къалурдай.

Рахун

Школа акъалтIарзавайдаз чир жеда:

- * жуьреба-жуьре темайрай (къимет гунин, къурулушдинни культурадин, ахлакъдинни эдебдин, яшайишдинни кIелунин) рахунрин монологарни диалогар тешкилиз;
- * кIелунин уртах кIвалахдин мурад, план, вуч ятIа къетIендиз тайинариз, кIвалахдин паяр дуьзгуьндиз чара ийиз;

Жуьреба-жуьре чешмейрай герек тир малумат жагъуриз, ам къайдада тваз, тайин темадин материал аннамишна, рахунрин кIалубда аваз масадал агакъариз;

- рахунин практикада орфоэпиядин, лексикадин, грамматикадин нормайрал, - алай аямдин лезги литературный чIала истемишзавайвал, - амал ийиз; стилистикадин жигъетдай, лексикадин, фразеологиядинва рахунин этикадин къайдаяр, дуьзгуьндиз ишлемишиз.

Школа акъалтIарзавайдахъ мумкинвал жеда:

- * жуьреба-жуьре типринни жанрайрин рахунрин монологарни диалогар(чирзавай кIелунин материалрин бинедаллаз) туькIуьрдай;
- * аудиториядин вилик доклад кIелдай; анал проект, реферат хуьдай;
- * рахунрин хъсан-писвилер тупIалай ийидай, абуруз тамам къимет гудай.

Кхьинар

Школа акъалтIарзавайдаз чир жеда:

- * кхьинрин монологар, вични коммуникативный терефрихъай – яшайишдинни культурадин, ахлакъдинни эдебиятдин, яшайишдинни кIелунин темайрай сочиненияр, гыкаяяр, тезисар, кагъазар, отзывар, репликаяр, распискаяр, доверенностар, арзаяр туькIуьриз;

* ван хъайи ва я туш к1елнавай текстинин мана (гегъеншдиз куъруыз, хкягъна) ачухариз, тезисдин, пландин к1алубда аваз;

* кхьинрин практикада алай аямдин лезги литераурный ч1ала истемишзавайвал, лексикадин, грамматикадин, орфографиядин ва пунктуациядин къайдайрал амал ийиз; лексикани фразеология, стилистикадин жигъетдай, гъавурда аваз ишлемишиз.

Школа акъалт1арзавайдахъ мумкинвал жеда:

- * рецензияр, рефератар кхьидай;
- * аннотацияр, тезисар, конспектар туьк1уьрдай;
- * нетижадин гаф, карчи (деловой) чарар, малуматар теснифдай, ишлемишнавай ч1алан такъатриз килигна.

Текст

Школа акъалт1арзавайдаз чир жеда:

- Жуьреба-жуьре стилрин, жанрайрин, рахунрин типрин текстериз, мана-метлеб, туьк1уьр хьун, текстинивай ийизвай истемишунар фикирда къуна, къимет ва характеристика гуз;
  - текстини гузвай малуматдин винел к1валахиз, адан мана (регъят, четин) пландиз, тезисдиз, схемадиз, таблицадиз элкъуьриз;
  - жуьреба-жуьре стилрин, жанрайрин текстер, саявал хвена, арадал гъиз ва редактировать ийиз.

Школа акъалтзавайдахъ мумкинвал жеда:

- рахунрин ва кхьинрин жкъредин к1елунинни илимдин текстер туьк1уьрдай, вични текстинивай ийизвай истемишунрал, ишлемишзавай ч1алан такъатрал амал авун.

Ч1алан везифайрин жуьреяр

Школа акъалт1арзавайдаз чир жеда:

- рахунинни илимдин, публицистикадинни кар-к1валахдин,

жудожественный литературадин текстер, практикадин чирвилералди чара ийиз;

- текстер жанрайрин жигъетдай чара ийиз, ахтармишиз;
- жуьреба-жуьре стилрин, жанрайрин сивин ва кхьинрин текстер туклуьриз;
- жуван ва масабурун рахунриз, коммуникативный истемишунрал ва ч1алан дуьзвилел бинеламиш хъана, кьимет гуз;
- нукьсанар хкудиз, текст редактировать ийиз;
- клелунинни илимдин темадай, таяр-туьшерикай ибарат тир аудиториядин вилик, гъвечли малуматар, докладар гваз экъечлииз.

Школа акьалтзавайдахь мумкинвал жеда:

- рахунрин, илимдин, публицистикадин, кар-клвалахдин, художественный литературадин текстер чара ийидай, абуруз кьимет гудай, вични ишлемишнавай лексикадин, морфологиядин ва синтаксисдин такьатрал бинеламиш хъана;
- жуьреба-жуьре стилринни жанрайрин текстер туклуьрдай, клелунинни илимдин темайриз талукь гъуьжетра иштиракдай; нетижадин гаф, карчи чар, официальный стилда аваз, малумат яратмишдай; рахун гъазурдай, публицистикадин стилда аваз, малуматдин чар, сочинение-веревирд кхьидай; рахунра-луьклуьнра, гъуьжетра иштиракдай, вични рахунин рахунин ч1алан нормаяр хвена; клвализ-къаз, тарихдиз талукь гьикаяяр, дуствилин чарар кхьидай;
- рахунин чешнейриз, коммуникативный задачайри истемишзавайвал, - композиция, аргументар, туклуьр хьун, - фикирда кьуна кьимет гудай;
- таяр-туьшерин аудиториядин вилик машгьулатвилин, инанмишвилин ихтилат гваз экъечлидай.

Ч1алакай умуми малуматар

Школа акьалт1арзавайдаз чир жеда:

- лезги ч1алан везифа гьихьтинди ят1а, ам вилик финиз гьихьтин таьсир ийизват1а;
- литературадинни ч1алан нугьатрин, пешекарвилин ч1аларин арада гьихьтин тафават ават1а, абуруз кьимет гун;
- ч1ал гуьрчег ва ва кьуватлу ийизвай такьатар аннамишиз.

Школа акьалт1арзавайдахъ мумкинвал жеда:

- т1вар-ван авай лингвистри лезги ч1ал вилик финик кутунвай пай чирдай.

Фонетика ва орфоэпия. Графика

Школа акьалт1арзавайдаз чир жеда:

- гафуниз фонетикадин жигьетдай кьимет гуз;
- алай аямдин лезги ч1алан орфоэпиядин кьайдаяр хуьз;
- орфоэриядин словаррай, справочникрай герек малуматар кьачуз; абур жуьреба-жуьре к1валахра ишлемишиз.

Школа акьалт1арзавайдахъ мумкинвал жеда:

- фонетикадин дибдин маналу такьатар аквадай;
- гьикаятдинни шииратдин текстер ат1уз-ат1уз ванн алаз к1елдай;
- орфоэриядин словаррай, справочникрай лазим малуматар жагьуриз; абур жуьреба-жуьре к1валахра ишлемишиз.

Морфемика ва гафар арадал атун

Школа акьалт1арзавайдаз чир жеда:

- манадин жигьетдай гафар морфемайриз пайиз, гаф арадал атуниз грамматикадин бинедаллаз кьимет гуз;
- ахтармишнавай гаф арадал атунар кьат1уз хьун;

- гаф арадал гызвай жуьтер ва гафарин гьалкъяар тукъ1уьриз ва абуруз кьимет гуз;
- морфемадай, гаф арадал атунай авай къат1унар ва чирвилер кхьинин практикада ишлемишиз, гьак1ни гафариз грамматикадинни лексикадин жигьетдай кьимет гуз.

Школа акьалт1арзавайдахъ мумкинвал жеда:

- гаф арадал гызвай гьалкъяйриз кьимет гудай, са дувулдин гафарин мана ва къурулуш тайинардай;
- художественный ч1ала гафар арадал гызвай дибдин маналу такъатар аквадай, абуруз кьимет гудай;
- морфемайрин, гафар арадал атунин, гаф кхьиниз, лексикадин метлебдиз баян гудайла, этимологиядин справочникдикай менфят къачудай.

Лексика ва фразеология

Школа акьалт1арзавайдаз чир жеда:

- гафуниз ва адан манадиз лексикадин анализ гуз, абур гьи группадик (са манадин ва гзаф манайрин) акатзават1а тайинариз, гафунин дуьз ва куьчуьрмишнавай манаяр фикирда аваз; гаф гьи лексикадик, - активный я туш пассивный, - акатзават1а чириз, ам ишлемишзавай чка ва стилистикадин ранг фикирда аваз;
- гафар тематикадин группайриз пайиз;
- гафариз синонимар, антонимар хкягъиз;
- фразеологиядин оборотар чир хьун;
- рахунра ва кхьинра лексикадин нормаяр хуьз;
- рахунра тикрар хьунар тахьун патал, текстина предложенийрин алакъя квахъ тавун патал, лексикадин синонимар ишлемишиз;
- лексикадин жуьреба-жуьре словаррикай (баянрин, синонимрин,

антонимрин, фразеологийрин ва мсб.) менфят къачуз, чир хъанвай малумат жуъреба-жуъре к1валахра ишлемишиз.

Школа акъалт1арзавайдахъ мумкинвал жеда:

- лексикадин ва грамматикадин жигъетдай гафунин метлебдин арада вуч тафават ават1а чирдай;

- омонимрин жуъреба-жуървал къат1удай;

- жуван ва масадан рахунриз, гаф дуъз, вичин чкадал ишлемишун фикирда къуна, къимет гудай;

- лексикадин жуъреба-жуъре словаррай (баянрин, синонимрин, антонимрин, къеце ч1аларин, фразеологиядин ва мсб.) лазим тир малумат жагъурдай; и малумат жуъреба-жуъре к1валахра ишлемишдай.

Морфология

Школа акъалт1арзавайдаз чир жеда:

- маналу ва куъмекчи ч1алан къат1униз хъун;

- гаф ч1алан гъи паюнин акатзават1а тайнариз;

- гафарин жуъреяр ч1алан жуъреба-жуъре паяра, алай аямдин лезни ч1алан нормаяр хвена, ишлемишиз;

- жуъреба-жуъре анализ-къимет гудайла, морфологиядай авай чирвилер ва алакьунар практикада ишлемишиз.

Школа акъалт1арзавайдахъ мумкинвал жеда:

- морфологиядин синонимрин такъатар ахтармишдай;

- грамматикадин омонимар чара ийидай;

- публицистикадин ва художественный ч1ала морфологиядин маналу такъатар жагъурдай ва адаз къимет гудай; илимдин ва официальный стилрин текстера ишлемишзавай морфологиядин такъатрин къет1енвилериз къимет гудай;

•словаррай чарасуз малуматар жагъурдай, и малумат жуъреба-жуъре к1валахра ишлемишдай.

Синтаксис

Школа акъалт1арзавайдаз чир жеда:

- синтаксисдин кылин уълчмеяр (ибара вапредложение) ва абурун жуъреяр тайинариз;
- къурулуш ва мана фикирда кюна, ибарадинни предложенийрин жуъреба-жуървилиз кымет гуз;
- синтаксисдин уълчмеяр (единицяяр), алай аямдин лезги ч1алан нормайрин бинедаллаз, ишлемишиз;
- синтаксисдай авай чирвилер ва алакьунар дуъз кхьинин практика ишлемишиз.

Школа акъалт1арзавайдахъ мумкинвал жеда:

- синтаксисдик акатзавай синонмрин такъатриз кымет гудай;
- публицистикадин ва художественный ч1ала синтаксисдин кылин такъатар кят1удай ва абуруз кымет гудай; илимдин ва официальный тектсера ишлемишзавай синтаксисдин къурулушрин кьет1енвилериз баян гудай.

Дуъз кхьин: орфография ва пунктуация

Школа акъалт1арзавайдаз чир жеда:

- кхьинра орфографиядинни пунктуациядин нормайрал амал ийиз;
- рахунин ва кхьинин жуъреда (графикадин лишанрин куъмекдалди) баян гуз;
- орфографиядин ва пунктуациядин гьалат1ар жагъуриз ва абур туьк1уър хьийиз;
- орфографиядин словаррай, справочникрай герек малуматар жагъуриз, абур кхьинра ишлемишиз.

Школа акъалт1арзавайдахъ мумкинвал жеда:

- рахунра-кхьинра орфографияди ва пунктуацияди гьихьтин кьетлен роль кьугъвазватла, кьалурдай;
- орфографиядин словаррай, справочникрай герек тир малумат жагьурдай; и малумат кхьинра ва рахунра ишлемишдай.

Ч1ал ва культура

Школа акьалт1арзавайдаз чир жеда:

* чпик милли культурнивилини компонентрин метлеб квай ч1алан уьлчмеяр (единицаяр) халкьдин сивин яратмишунрай, художественный литературадинни тарихдин текстерай жагьуриз;

* ч1ала уьлкведин тарих ва культура чир хьуниз еке таьсирзавайди тестикьарзавай чешнеяр гьиз;

* школада ва уьмуьрда лезги ч1алан рахунин ва кхьинрин этикетдин кьайдайрал амал ийиз;

Школа акьалт1арзавайдахь мумкинвал жеда:

- кьилдин мисалралди ч1ал, культура, халкь ва ч1алан сагьибар - са рик1, са са ч1ал тирди тестикьардай;

- лезги ч1алан рахунинни кхьинин этикет Дагьустандин, Урусатдин ва дуьньядин маса халкьарин этикетдив гекьигдай.

6. К1елунин к1валахда кьилин жуьреяр тайинардай тематикадин планирование

№	Предметдин мана-метлеб	К1елунин к1валахдин кьилин жуьреяр
	Ч1ал ва ч1алан алакъя	<p>Инсандин уьмуьрда ч1алан чка.</p> <p>Сивин ва кхьинрин рахунирин кьилин кьет1енвилер чир хьун.</p> <p>Монологдин кьилин жуьреяр (хабардин, шикил лугьунин, фикирар лугьунин; гьар жуьрейрикай арадиз атанвай монолог) ва диалог чир хьун.</p> <p>Сивин ва кхьинрин чешнейриз кьимет гун; абур мурад-метлеб, рахунин шарт1ар чеб-чпив гекьигун.</p> <p>Рахазвайдан делилриз ва иурад-метлебдиз характеристика гун.</p> <p>Диалогдин ва монологдин рахунрин чешнеяр чеб-чпив гекьигун.</p>
II	Рахунрин к1валах	<p>Рахунрин к1валахдин кьилин жуьрейрикай ва абурун кьет1енвилерикай чирвилер хьун.</p> <p>Акунин ва ван хьунин жуьредин текстинин кьилин ва алава малуматрин гьавурдик кваз хьун.</p> <p>Гьар жуьредин яб акалунин (аудирование) жуьреяр (хкягьунин,</p>

		<p>таниш хьунин, кыляй-кылиз), к1елунин жуьреяр (жагьурунин, килигунин, таниш хьунин, чирунин) чир хьун, учебникдихъ галаз к1валахдай кьайдаяр ва маса малуматрин гъавурдик кваз хьун.</p> <p>К1елай ва яб акалай текстинин мана гъавурда гъатдайвал галай-галайвал сивин (устный) кьайдада агакьарун.</p> <p>Ван хьайи ва я к1елай текстерин мана-метлеб (галай-галайвал, куьрелди, хкягьунин) изложение, тезисар, конспектар яз кхьин.</p> <p>Къенин юкьуз важиблу к1елунин: яшайишдин, ахлакьдинни этикадин, социально-культурадин темайрай диалогдин ва монологдин сивинни кхьинрин рахунар арадал гьун.</p>
Ш	Текст	<p>Текстинин лишанар чир хуьн.</p> <p>Тектинин тема, кылин мана-метлеб, текстинин туьк1уьр хьун. Текст частариз паюн. Текстинин микротема чара авун. Текст абзацриз паюн.</p> <p>Текст тешкил хьунин жигьетдай лексикадин, морфологиядин ва синтаксисдин такьатар.</p> <p>Абзацдин композициядин элементар</p>

		<p>ва текст санал чирун (сифте кьил, юкъ, эхир кьил). Текстинай абзацар чара ийиз, мана-метлебдиз килигна абзацрин сергьятар тайинариз. Текст мана-метлебдин, ч1алан жигьетдай, к1елай материалдихъ галаз алакьалу яз дуьзар, хьсанар хьувун. Текст, адан кьурулуш, разбор ийиз, текстина авай ч1ал гуьрчегардай такьатар кьалуриз. Истемишунар фикирда кьуна текст редактировать авун ва тукь1уьрун.</p>
IV	<p>Ч1алан жуьреяр</p>	<p>Рахунрин ч1алан кьет1енвилер чара авун: художественный литературадин ч1ал ва стилар. Кхьена ва хуралай тайин темадай жуван фикирар лугьун. Жуван фикирар лугьун патал делилар к1ват1ун. Рахунра ва кхьинра к1ват1навай материалдикай менфят кьачун. Ч1алан жуьреба-жуьре такьатар ишлемишна, жуван фикир галай-галайвал ва делилламишна лугьун ва кхьин. Жуьреба-жуьре стилриз талукь текстер анализ авун, абурун кьет1енвилер аннамишун. Текст тукь1уьр хьунин нормаяр (логикадин, галай-галайвал, сад-садахъ галаз кьадайвал) вилив хуьн. Коммуникативный истемишунриз ва</p>

		<p>чӀалан нормайриз килигна, къадаивал жуван ва масадан рахунриз къимет гун.</p> <p>Жуван таяр-туьшерин ва аудиториядин вилик ганвай темадай доклад, малумат ва реферат гваз экъечӀун ва иштиракун. Макъаладин тезисар ва конспект туькӀуьрун. Арза, автобиография кхъиз чирун.</p>
V	ЧӀалакай умуми малуматар	<p>Халкъдин уьмуьрда лезги чӀалан метлеб. Лезги чӀал девлетлу авунин рекъер ва шартӀар. Кавказдин ва Дагъустандин чӀаларин арада лезги чӀалан чка. Лезги чӀалан тарих. Лезги чӀал илимдалди ахтармишунин тарихдай ва лезги чӀалан винел кӀвалах авур алимрикай малуматар.</p>
VI	Фонетика ва графика	<p>Фонетикадин къилин мана чир хьун.</p> <p>Ачух ва ачух тушир сесер, зайиф ва гужлу ачух тушир сесер чир хьун.</p> <p>Лабиал сесер квай гафар дуьз кӀелун. бязи гьарфарин къетӀен везифаяр тайинариз алакьун. Ударение алай слог тайинариз чир хьун. Гафар слогриз пайиз, гафунин къатӀ са цӀарцӀай маса цӀарцӀиз акьудиз чир хьун.</p> <p>Гаф фонетикадин разбор авун: гафарин къурулушда сесер чара авун,</p>

		<p>гъарфарин къадар, ачух ва ачух тушир сесер, слогрин къадар, ударение алай чка тайинариз чир хьун. Поэзиядин ва прозадин текстер эсер ийидайвал кӀелун. Лезги чӀалан ударенидин принципрал амал авун.</p> <p>Жуван ва масадан рахунриз къимет гун ва анализ авун. Жуван рахунар дуьзар хьувун (корректировать авун).</p> <p>Лезги чӀалан орфографиядин словарь ишлемишиз чир хьун.</p>
	Графика	<p>Инсаният вилик финин тарихда чӀалан метлеб аннамишиз чирун. Гафара гъарфар ва сесер сад-садав гекъигиз ва анализ ийиз чирун.</p> <p>Словаррай ва энциклопедийрай герек тир малуматар жагъурдайла алфавитдин чирвилер ишлемишун.</p>
	Морфемика ва гафар арадиз атун	<p>Морфемикадин ва гафар арадиз атунин кьилин манайрин гъавурдик кваз хьун. Гафунин маналу паяр: дувул, диб, эхир, суффикс, инфикс, префикс къатӀуниз хьун. Гафар арадиз атунин къайдаяр ва такъатар чир хьун. ТуькӀуьр хьанвай ва туькӀуьр тахьанвай простой гафар къатӀуниз хьун. Гафарин дибра ачух сесер дуьз кхьин. Са дувулдин гафар жагъурун.</p>

		<p>Гафарин маналу паяр чара ийиз алакьун. Морфемикадай ва гафар арадиз атун (словообразованидай) чирвилер ва алакьунар кхьинра дуьз ишлемишун. Гафар арадиз атунин разбор авун.</p>
	<p>Лексика ва фразеология</p>	<p>Лексикадин ва фразеологиядин кьилин манайрин гъавурдик хьун. Ишлемишунин жигъетдай гафар разбор авун. Лексикадай чирвилерин дережа гегъеншарун. Гафунин мана-метлеб чир хьун. Са манадин ва гзаф манайрин гафар, дуьм-дуьз ва куьчуьрмишнавай манайрин гафар кьатлуз хьун.</p> <p>Омонимар, синонимар, антонимар чир хьун. Дуьм-дуьз ва куьчуьрмишнавай манайрин гафар; синонимрин, антонимрин, омонимрин жуьтер садав гекъигун.</p> <p>Художественный ва рахунрин ч1ала куьчуьрмишнавай манайра ишлемишнавай гафар; художественный, публицистика дин ва илимдин текстера синонимар, антонимар, «ц1ийивилин» ва куьгъне хьунин лишанар квай гафар (неологизмаяр, архаизмаяр,</p>

		<p>историзмаяр), нугъатдин гафар гуьзетун.</p> <p>Гафар группайриз паюн.</p> <p>Жуван рахунра синонимар ва антонимар ишлемишун.</p> <p>Словаррихъ (орфографиядин; лезги ч1аланни урус ч1алан, урус ч1аланни лезги ч1алан; синонимрин, омонимрин; фразеологиядин; нугъатрин гафарин ва мсб.) галаз таниш хьун ва абурукай менфят къачуз вердишарун ва алакьарун. Словаррай герек тир малуматар акъудун ва абур жуьреба-жуьре к1валахра ишлемишун.</p> <p>Ц1ийи, куьгъне, маса ч1аларай атанвай гафар тайинарунин винел тапшуругьар тамамарун.</p> <p>Мягькем ибарайрин (фразеологизмайрин) кьилин мана чир хьун.</p> <p>Мягькем ибараяр, абурун лишанар, къет1енвилер чир хьун. Манадин жигъетдай мягькем ибарайрин жуьреяр къат1униз хьун.</p> <p>Художественный текстинай къет1ен мана квай, ч1ал гуьрчегарун патал синонимар, антонимар, мягькем ибараяр, куьчуьрмишнавай манадин</p>
--	--	---

		гафар, нугъатдин гафар ва мсб. гуъзетун.
	Морфология	<p>Ч1алан паяр, абурун къет1енвилер, везифаяр чизваз хьун.</p> <p>Морфологиядин къилин манаяр чир хьун.</p> <p>Мана квай (асул дибдин) ч1алан паяр; куъмекчи ч1алан паяр; къет1ен жуьредин ч1алан паяр чир хьун.</p> <p>Гаф анализ авун ва характеристика гун (морфологиядин рекъай разбор ийиз чир хьун).</p> <p>Хас ва умуми существительнияр, инсанриз вуж? ва амай вири зат1ариз гудай вуч? суалар, анжах теквилин къадарда ишлемишзавай существительнияр, анжах гзафвилин къадарда ишлемишзавай существительнияр чир хьун; мисалар гъун.</p> <p>Рахунра, кхьинра существительнияр-синонимар, омонимар, антонимар ишлемишун.</p> <p>Существительнийри предложенида тамамарзавай синтаксисдин везифаяр тайинарун. Грамматикадин, лексикадин ва орфоэпиядин</p>

		<p>нормаирихъ кьадайвал существительнир ч1ала ишлемишун. Прилагательнидин мана-метлеб, морфологиядиз талукъ лишанар, предложенида адан везифаяр чир хьун. Морфологиядин рекьяй прилагательнир разбор ийиз чир хьун. Прилагательнийри предложенида тамамарзавай синтаксисдин везифаяр тайинариз.</p> <p>Предложенидин паяр сад-садахъ галаз кьадайвал т1варц1иевезар ишлемишун. Глаголдин мана-метлеб, морфологиядиз талукъ лишанар, предложенида адан везифаяр чир хьун. Кечмиш жери, кечмиш тежер ва кечмиш жери-тежер глаголар чир хьун. Глаголдин наклоненияр, абур арадиз атун, везифаяр чир хьун. Глагол вахтариз дегиш хьун, ч1ала дуьз ишлемишун ва талукъ тир мисалар гьун.</p> <p>Глаголдин кьет1ен формаяр; масдар, причастие, деепричастие. Масдардин (глаголдин асул ва т1варц1ин форма) манна-метлеб, морфологиядиз талукъ лишанар, предложенида тамамарзавай везифаяр чир хьун. Масдар кьадарриз</p>
--	--	--

		<p>ва падежриз дегиш хьунин къайдаяр чир хьун.</p> <p>Причастидин мана-метлеб, къетленвилер чир хьун. Гилан, алатай ва къвезмай вахтарин причастияр чир хьун. Причастидин жуьреяр, абур дегиш хьун.</p> <p>Деепричастидин мана-метлеб, къетленвилер чир хьун. Предложенида кьилин везифаяр чир хьун. Кардин тегьердин ва вахтунин деепричастияр гуьзетун.</p> <p>Наречидин мана-метлеб, къетленвилер, предложенида адан везифаяр чир хьун. Мана-метлебдиз килигна наречийрин жуьреяр: кардин тегьердин, вахтунин, чкадин, къадаридин ва дережадин, себебдин чир хьун, талукь тир мисалар гьун. Послелогар ва предложенида адан везифаяр чир хьун. Послелогар ишлемишдай падежар чир хьун, талукь тир мисалар гьун.</p>
	<p>Синтаксис</p>	<p>Синтаксисдин кьилин уьлчмеяр чир хьун.</p> <p>Предложенида алакьалу ибараяр, алакьалу ибарайра кьилин ва табий</p>

		<p>гафар чара авун. Ибарадик квай табий гафунал дуьздаказ суал эцигун. Гафарин арада авай алакьадин жуьре тайинариз алакьун.</p> <p>Мана-метлебдин (хабардин, суалдин, буйругьдин, эвер гунин), лугьунин жигьетдай простой предложенийрин жуьреяр тайинарун ва тежрибада ишлемишун.</p> <p>Предложенидин кьилин членар (грамматикадин диб) жагьурун. Адетдин кьайда хвена, предложенияр туьк^уьрун. Рахунра, к^елзавай текстина манадин ударенидикай менфят кьачун.</p> <p>Текстина простой ва составной сказуемияр, абур кечмиш жери, кечмиш тежер ва кечмиш жери-тежер глаголрикай хьанвайла, подлежащидивай т^алабзавай падеж тайинарун. Жуьреба-жуьре сказуемияр, подлежащияр квай предложенияр туьк^уьрун ва абур анализ авун.</p> <p>Предложенияр разбор авун. Дополнение ва определение, дополнение ва обстоятельство са падежра авай дуьшуьшра суалдин</p>
--	--	--

		<p>куъмекдалди чара ийиз алакьун.</p> <p>Рахадайла, кхьидайла, са составдин предложенийрикай менфят къачуз алакьун. Текстинай са составдин ва къве составлин предложенияр жагъурун.</p> <p>Са жинсинин членар квай предложенияр эсерлувилелди, лазим интонациядалди к1елун. Са жинсинин членар тир ва я тушир дополненияр,определенияр, обстоятельствояр тайинарун.</p> <p>Художественный текстера са жинсинин членар квай предложенияр ишлемишдай жуьшуьшар гуьзлемишун.</p> <p>Оборотар квай предложенияр туьк1уьрун, дуьз к1елун ва разбор авун.</p> <p>Предложенидин членар тушир гафар интонациядалди чара ийиз алакьун. Текстера гьа са гафар гагь аралухбур яз, гагь предложенидин членар яз ишлемишдайди къат1унун.</p> <p>Текстинай сложный предложенияр, абурун жуьреяр, алакьаламишнавай такьатар тайинарун.</p> <p>Союзар кваз ва квачиз</p>
--	--	--

		<p>сложносочиненный предложения туьк1уьрун; текстина абур ачухарун; предложения разбор авун.</p> <p>Текстина союзар, союзвилин гафар ишлемишун, абурун везифаяр ачухарун, табий предложенийрин жуьреяр тайинарун.</p> <p>Сложноподчиненный предложения туьк1уьрун, абур разбор авун ва абурун схемаяр ч1угун.</p> <p>Союзар квачир сложный предложения туьк1уьрун, разбор авун, абурун паярин арада алакьяр тайинарун ва ачухарун.</p> <p>Текстина какахьай жуьредин сложный предложения тайинарун, абур разбор авун.</p> <p>Дуьз речь, диалог кваз текстер туьк1уьрун, абур эсерлувилелди к1елун ва автордин гафар интонациядалди чара ийиз алакьун.</p> <p>Дуьз речь кирс речдиз ва кирс речь дуьз речдиз элкьуьрун.</p>
	<p>Ч1алан культура</p>	<p>Литературный ч1алан лексикадиз, орфографиядиз, орфоэпиядиз, морфологиядиз, синтаксисдиз, стилистикадиз талукь нормаяр вилив хуьн.</p>

	<p>Орфография ва пунктуация</p>	<p>Орфографиядин ва пунктуациядин дибдин къайдайрин гъавурдик хьун.</p> <p>Кхьинра орфографиядин ва пунктуациядин къилин нормаяр вилив хуьн.</p> <p>Лезги ч1алан орфографиядин словарь ишлемишиз чир хьун.</p> <p>Предложенийра лазим чкайрал пунктуациядин лишанар дуьз эцигун.</p>
	<p>Ч1ал ва культура</p>	<p>Ч1ал чир хьуни тарих ва меденият чириз куьмек гун субутарзава, мисалар гьун.</p> <p>Абуруз лезги ч1алал дуьздаказ рахаз чирдай мумкинвилер гун.</p> <p>Лазим чкадал (школада, гьар йикъан уьмуьрда) ч1алан къайдаяр ишлемишиз чирзун.</p>

Программадин мана

5 – класс

Ч1ал ва рахунар

Ч1ала ва инсан. Сивин ва кхьинрин рахунар.

Сифтегъан классра к1елайбур тикрарун

- I. Существительныйр, прилагательныйр къадарризни падежриз дегиш хьун ва абурун падежрин эхирар дуьз кхьин. Глагол ва адан дибдин формаяр. Маналу ва куьмекчи глаголар.

Синтаксис ва пунктуация

Алакълалу ибараяр (словосочетанияр). Ибарайра кылин ва табий гафар. Предложение. Мана-метлебдиз килигна простой предложенийрин жуьреяр: хабардин, суалдин, буйругъдин. Эвер гунин предложение. Предложенийрин эхирда эцигдай пунктуациядин лишанар. Предложенидин кылин членар: сказуемое ва подлежащее (умуми малумат). Предложенидин кьвед лагъай дережадин членар: дополнение, определение, обстоятельство. Гегъенш ва гегъенш тушир предложенияр. Са жинсинин членар квай предложенияр. Предложенида са жинсинин членрин арада **ва, -ни, амма** союзар. Са жинсинин членар квай предложенида эциндай пунктуациядин лишанар. Са жинсинин членар умумиламишдай гафар ва абуруз талукъ пунктуациядин лишанар: тире, кьве точка (танишарун). Обращение ва предложенида ам чара авун. дуъз ва кирс речъ. Дуъз речъ автордин гафарилай вилик ва кьулухъ ишлемишун ва ам чара ийидай лишанар. Диалог.

Фонетика ва графика

Фонетика ва графика. Члалан сесер. Ачух сесер ва гьарфар. Ачух тушир сесер ва гьарфар. Ачух тушир сесерин дибдин жуьреяр. Зайиф ва гужлу ачух тушир сесер. Алфавит. Бязи гьарфарин (**в, е, й, н, ь, ь.я**) кьетлен везифаяр. Слог. Ударение. Гафарин паяр масса цларцлиз акьудун.

Лексика

Гаф ва адан мана-метлеб. Са мана ва гзаф манаяр авай гафар. Гафунин асул ва куьчуьрмишнавай манаяр. Омонимар. Синонимар. Антонимар. Тарихдин жигъетдай лезги члалан гафарин кьатар.

Гафар арадиз атун ва орфография

Туклуьр хьанвай ва туклуьр тахьанвай гафар. Гафунин диб ва эхир. Гафунин мана квай паяр: дувул, префикс, суффикс, инфикс. Инкарвилин префиксар дуъз кхьин.

Морфология ва орфография

Члалан паяр, абурун кьетленвилер, везифаяр ва пай хьун.

Существительное

Существительнидин мана-метлеб, морфологиядиз талукь лишанар ва предложенида дибдин везифаяр. Хас ва умуми существительнияр, абур кхьинин кьайдаяр. Инсанриз гудай **вуж?** ва амай вири затлариз гудай **вуч?** суалар. Существительнийрин кьадар. Существительнияр дибдин падежриз дегиш хьун (тикрарун).

Глагол

Глаголдин мана-метлеб, морфологиядиз талукь лишанар ва предложенида адан везифаяр. Кечмиш жери ва кечмиш тежер глаголар. Везифайриз килигна глаголдин жуьреяр: маналу ва куьмекчи глаголар. Куьмекчи глаголрин жуьреяр: тамам ва тамамсуз, алакьачи глаголар. Кьурулушдиз килигна глаголдин жуьреяр: простой, сложный, составной.

Йисан кьене к1елай материалар тикрарун.

VI – класс

Лезги ч1алакай умуми малуматар.

Инсанрин уьмуьрда ч1алан роль ва везифаяр.

V – классда к1елай материалар тикрарун.

Синтаксис ва пунктуация, фонетика ва графика, лексика, гафар арадиз атун ва орфография, существительное ва глагол тикрарун.

Лексика ва фразеология.

Вири халкъдин лексика. Пешекаррин ва нугъатрин гафар. Маса ч1аларай (араб, фарс, азербайжан, урус) къачунвай гафар. Алай девирда лезги ч1аланни урус ч1алан рафтарвилер. Куьгъне ва ц1ийи гафар. Мягъкем ибараяр ва фразеология.

Гафар арадиз атун ва орфография.

Гафар арадиз атунин типар ва къайдаяр. Сая ва сложный гафар. Орфография. Гафарин дибра ачух сесер дуьз кхьин. Гафарин дибра ачух тушир сесер дуьз кхьин. Сложный гафар дуьз кхьин.

Морфология ва орфография

Существительное

Существительное тикрарун. Существительнияр падежриз дегиш хьун. Дибдин падежар (тикрарун). Чкадин падежар (секинвиллин, къакъатунин, арачивиллин). Актив падеждин эхирдиз килигна существительнияр падежриз дегиш хьунин жуьреяр. Теквиллин къадарда существительнияр дегиш хьун ва падежрин эхирар дуьз кхьин. Гзафвиллин къадарда существительнияр дегиш хьун ва падежрин эхирар дуьз кхьин. Существительнияр арадиз атун.

Прилагательное

Прилагательныйрин мана-метлеб, морфологиядиз талукъ лишанар, предложенида адан везифаяр. Прилагательныйрин жуьреяр. Прилагательнияр

дегиш хьун. Прилагательныйяр дуьз кхьин. Прилагательныйяр арадиз атун.

Числительное

Числительныйрин мана-метлеб, морфологиядиз талукъ лишанар ва синтаксисдиз талукъ дибдин везифаяр. Мана-метлебдиз килигна числительныйрин жуьреяр; къадардин, паюнин, дробдин, къайдадин. Къурулушдиз килигна къадардин числительныйрин жуьреяр: простойбур, сложныйяр, составнойяр. Къайдадин, паюнин ва дробдин числительныйяр. Числительныйяр къадарриз, падежриз дегиш хьун ва дуьз кхьин.

Т1варц1иевез

Т1варц1иевезрин мана-метлеб, морфологиядиз талукъ лишанар ва предложенида тамамардай дибдин везифаяр. Т1варц1иевезрин разрядар. Ксарин т1варц1иевезар ва абур дегиш хьун. Элкъведай т1варц1иевезар ва абур дегиш хьун. Къалурдай т1варц1иевезар ва абур дегиш хьун. Суалдин т1варц1иевезар ва абур дегиш хьун. Тайинвилин т1варц1иевезар ва абур дегиш хьун. Тайинсузвилин т1варц1иевезар ва абур дегиш хьун. Инкарвилин т1варц1иевезар ва абур дегиш хьун. Т1варц1иевезар кхьинин къайдаяр.

Глагол

Кечмиш жери ва кечмиш тежер глаголар (тикрарун). Глаголдин наклоненияр: хабардин, суалдин, буйругъдин, шарт1унин, къаншарвилин ва гимандин (умуми малумат). Хабардин наклонение: мана-метлеб, вахтариз дегиш хьун. Глаголдин вахтар: гилан, къвезмай, алатай (акъалт1ай алатай, фад алатай, давамлу алатай). Глаголдин инкарвилин формаяр. Глаголдин вахтарин формаяр дуьз кхьин.

Йисан къене к1елай материалар тикрарун.

Ч1алакай илимдин разделар. Синтаксис. Орфография. Пунктуация. Гафар арадиз атун. Лексика ва фразеология. Морфология тикрарун.

VII – класс

V – VII классра к1елай материалар тикрарун.

Морфология ва орфография

Глагол

Глаголдин наклоненияр. Хабардин наклонение: мана-метлеб ва вахтариз дегиш хьун (тикрарун). Суалдин наклонение: мана-метлеб, арадиз атун. Буйругъдин наклонение: мана-метлеб, арадиз атун ва ксариз дегиш хьун. Буйругъдин наклоненидин къадагъадин форма. Буйругъдин наклоненидин глаголар дуъз кхьин. Шартлунын наклонение: мана-метлеб, арадиз атун. Къаршивилин наклонение: анна-метлеб, арадиз атун. Гимандин наклонение: мана-метлеб, арадиз атун. Глаголдин къет1ен формаяр: масдар, причастие, деепричастие.

Масдар

Масдар (глаголдин асул ва я т1вац1ин форма): мана-метлеб, морфологиядиз талукъ лишанар, предложенида адан везифаяр. Масдар дегиш хьун ва дуъз кхьин.

Причастие

Причастие: мана-метлеб, морфологиядиз талукъ лишанар ва предложенида къилин везифаяр. Гилан, алатай, къвезмай (гъамишан) вахтарин причастияр. Причастидин жуъреяр. Причастияр дегиш хьун ва дуъз кхьин.

Деепричастие

Деепричастие: мана-метлеб, морфологиядиз талукъ къет1енвал ва предложенида къилин везифаяр. Кардин тегъердин ва вахтунын деепричастияр. Кардин тегъердин деепричастияр арадиз атун.

Наречие

Наречидие: мана-метлеб, морфологиядиз талукъ къет1енвал,

предложенида адан везифа. Наречидин жуьреяр: кардин тегьердин, вахтунин, чкадин, къадардин ва дережадин, себебдин. Наречияр арадиз атун. Маса ч1алан паяринни наречийрин алакъаяр. Наречияр кхьидай къайдаяр.

Къуллугъчи ч1алан паяр

Послелогар

Текстина послелогар ва абуруз синонимар масса ч1алан паяр тир гафаривай чара ийиз хьун.

Жуьреба-жуьре глаголрихъ галлаз послелогар дуьз ишлемишун.

Союзар

Союзар. Предложенида абурун везифаяр. Союзрин жуьреяр; галк1урунин ва табийвилин. Союзар кхьинин къайдаяр.

Междометияр

Междометияр: мана-метлеб ва жуьреяр. Междометияр кхьидай ва абур авай предложенида пунктуациядин лишанар эцигдай къайдаяр.

Йисан къене к1елай материал тикрарун

V – VII классра к1елай материалар тикрарун.

VIII – класс

VII лагъай классда келай материалар тикрарун

Синтаксисдикай умуми малуматар ва адан килин уълчмеяр (ибара ва предложение). Ибардин кьетленвилер ва тариф. Къурулушдиз килигна ибарайрин асул жуьреяр. Ибардик квай гафарин синтаксисдиз килигна ибарайрин асул жуьреяр. Ибардик квай гафарин синтаксисдиз талукь алакъяяр. Табийвилин алакъядин жуьреяр: дуьзгуйнвилин, падеждин ва сая (манадин) алакъяяр.

Предложение

Предложенидин мана-метлеб. Предложенидин членар: сказуемое, подлежащее, дополнение, определение, обстоятельство. Предлоложенидин жуьреяр: простой предложение ва сложный предложение. Простой предложенидин жуьреяр (тикрарун). Предложенида гафарин кьайда. Манадин ударение.

Къве составдин (кьилин къве член квай) простой предложение

Предложенидин кьилин членар

Предложенидин кьилин членар: сказуемое ва подлежащее. Сказуемое: мана-метлеб, жуьреяр (простой ва составной). Простой сказуемое ва ам жедай гафар. Составной сказуемое: глаголдин составной, т1варц1ин составной сказуемияр ва абурун къурулуш (ч1алан паярин жигъетдай). Подлежащее: мана-метлеб: ам жедай падежар. Сказуемидизни подлежащидиз кьилин членар лугъунин себеб (абуру предложенидин диб яратмишун).

Предложенидин къвед лагъай дережадин членар

Предложенидин къвед лагъай дережадин членар: дополнение, определение ва обстоятельство. Дополнение: мана-метлеб, жуьреяр (дуьз ва кирс дополненияр). Определение: мана-метлеб ва жуьреяр (адетдин ва приложение). Приложение ва адаз талукь пунктуациядин лишанар.

Обстоятельство: мана-метлеб, жуьреяр (кардин тегьердин, мураддин, себебдин, чкадин, вахтунин). Предложенида обстоятельствояр чара авун.

Са составдин предложенияр

Са составдин (кьилин са член квай ва анжах гьадаз талукь гафар квай) предложенияр: мана-метлеб. Жуьреяр. Подлежащее тежер предложение. Т1варц1ин предложение.

Тамам ва тамам тушир предложенияр

Тамам ва тамам тушир предложенияр

Са жинсинин членар квай предложенияр

Са жинсинин членар: мана-метлеб, алакьаламишдай такьатар (галк1урунин, паюнин, кьаршивилин союза рва интонация). Са жинсинин тир ва тушир определенияр. Са жинсинин членар ва умумиламишдай гафар квай предложенияр. Са жинсинин членар квай предложенийра пунктуациядин лишанар (запятой, кьве точка, тире).

Оборотар квай предложенияр

Масдардин оборот ва ам чара ийидай дуьшуьшар. Причастидин оборот ва ам чара ийидай дуьшуьшар. Деепричастидин оборот ва ам чара ийидай дуьшуьшар.

Предложенидин членар тушир гафар.

Предложенидин членар тушир гафар: обращение ва аралух гафар. Обращение: мана-метлеб, ам жедай ч1алан паяр. Предложенида обращенияр чара ийидай пунктуациядин лишанар. Аралух гафар ва аралух предложенияр. Предложенида абур чара ийидай пунктуациядин лишанар.

Йисан кьене к1елай материалар тикрарун.

8 – классда к1елай материалар тикрарун.

IX – класс

VII – VIII клелай материалар тикрарун

VIII лагъай классда клелай материалар тикрарун.

Сложный предложение

Сложный предложение: мана-метлеб, жуьреяр, алакъламишдай такъатар (союзар, интонация, глаголдин формаяр, союзвилин гафар).

Сложносочиненный предложение

Сложносочиненный предложенидикай умуми малумат. Союзар квачир сложносочиненный предложенияр ва абура пунктуациядин лишанар. Союзар (галклурунин, паюнин, къаршивилин) квай сложносочиненный предложенияр ва абура пунктуациядин лишанар.

Сложноподчиненный предложение

Сложноподчиненный предложение: мана-метлеб, паяр (къилинди ва табийди). Къилин предложение ва ам тайинардай саягъар. Табий предложение ва адан жуьреяр: изъяснительный, определенидин, обстоятельстводин. Изъяснительный (ачухардай ва я баян гудуй) табий предложение: мана-метлеб, алакъламишдай такъатар, пунктуациядин лишанар ва сложный предложенида адан чка. Определенидин табий предложенида: мана-метлеб алакъламишдай такъатар, пунктуациядин лишанар ва сложный предложенида адан чка. Обстоятельстводин табий предложенийрикай умуми малумат. Мана-метлебдиз, алакъламишзавай такъатриз килигна обстоятельстводин табий предложенийрин жуьреяр: кардин тегъердин, мураддин, себебдин, вахтунин, нетижадин, шартлуни, къаршивилин, гекъигунин ва дережадин табий предложенияр. Сложный предложенийра абурун чка ва пунктуациядин лишанар. Къвед ва я са шумуд табий предложение квай сложноподчиненный предложенияр ва абура пунктуациядин лишанар.

Союзар квачир сложный предложенияр

Союзар квачир сложный предложенийрин паярин алакъяр ва талуквилер. Союзар квачир сложный предложенийра пунктуациядин лишанар (запятой, точкани запятой, кьве точка, тире).

Какахъай жуьредин сложный предложенияр

Какахъай жуьредин сложный предложенийрикай умуми малумат. И предложенийрин паярин арада галк1рунин ва табийвилин алакъя ва пунктуациядин лишанар.

Дуьз ва кирс речь

Дуьз ва кирс речрикай умуми малумат. Дуьз речь ва автордин гафарин чка. Дуьз ва кирс речь квай предложенийра пунктуация ва пунктуациядин лишанар. Дуьз речь кирс речдиз элкьуьрунин кьайдаяр. Цитатаяр ва абур кхьинра чара авун.

Стилистика ва ч1алан культура

Стиль ва стилистика: мана-метлеб, стилрин жуьреяр. Рахунрин стиль. Илимдин стиль. Литеретурадинни искусстводин стиль. Официальный стиль. Стилдин кьетленвилер ва такьатар. Стилистикадин истемишунар. Ч1алан культура: умуми малумат, литературный ч1алан лексикадиз, орфографиядиз, морфологиядиз, синтаксисдиз, стилистикадиз талукь нормаяр вилив хуьн.

Вилик квай класса к1елай материалар тикрарун

V - IX– класса к1елай материалар тикрарун.

7. Тематикадин планирование

V – класс

(Вири – 68 сят, гъафтеда 2 сят)

(12 сят – ч1ал гегьеншарун, 4 сят – диктант)

№/ №	Тема	Мана	С. къ.	К1елунин к1валахдин характеристика
1	Ч1ал ва рахунар.	Ч1ал ва инсан. Кхьинрин ва сивин рахунар. Ч1ал ва рахунар. Ч1ал инсанрин арада алакьадин важиблу алат я. Ч1/Г. «Гатун каникулар» темадай куьруь сочинение кхьин.	1+1	Ч1ал инсанрин обществада туьретмиш хьун, инсанрин арада вилик фин, девлетлу хьун.
2	Сифтегьан классра к1елайбур тикрарун	Существительниярь, прила гательнир къадарризни падежриз дегиш хьун ва абурун падежрин эхирар дуьз кхьин. Глагол ва адан дибдин формаяр. Маналу ва куьмекчи глаголар.	3	Существительниярь падежриз дегишарун. Прилагательниярь ва абурун падежрин эхирар дуьз кхьин. Текстинай глаголар жагьурун. Маналу ва куьмекчи глаголар чара авун ва дуьз кхьин. Маналу ва куьмекчи глаголар кваз предложениярь туьк1уьрун ва дуьз кхьин. Аялрин чирвилер ва алакьунар ахтармишун.
3	Синтаксис ва пунктуация. Ч1алан культура	Алакьалу ибараяр (словосочетаниярь). Ибарайра кьилин ва табий гафар. Предложение. Мана-метлебдиз килигна простой предложенийрин жуьреяр: хабардин, суалдин, буйругьдин. Эвер гунин предложение. Предложенийрин эхирда эцигдай пунктуациядин лишанар. Предложениядин кьилин членар: сказуемое	14+3	Синтаксисдин кьилин манадин гъавурдик кваз хьун. Предложениярь алакьалу ибарайриз чара авун; гафарикай ибараяр жедайвал таяр жагьурун; ибарадай кьилин ва табий гафар жагьурун; предложениядин сергьятар тайинарун. Хабардин, суалдин, буйругьдин, эвер гунин предложениярь, са жинсинин членар, обращениярь, дуьз ва кирс речь квай предложениярь туьк1уьрун, абур эсерлувилелди

		<p>ва подлежащее (умуми малумат). Предложенидин кьвед лагъай дережадин членар: дополнение, определение, обстоятельство. Гегъенш ва гегъенш тушир предложенияр. Са жинсинин членар квай предложенияр. Предложенида са жинсинин членрин арада ва, -ни, амма союзар. Са жинсинин членар квай предложенида эцигдай пунктуациядин лишанар. Са жинсинин членар умумиламишдай гафар ва абуруз талукъ пунктуациядин лишанар: тире, кьве точка (танишарун). Обращение ва предложенида ам чара авун. Дуъз ва кирс речь. Дуъз речь автордин гафарилай вилик ва кьулухъ ишлемишун ва ам чара ийидай лишанар. Диалог.</p> <p>Ч1/Г. <i>Шикилар ч1угунин ва жуван фикирар лугьунин гьикая-сочинение кхьин.</i></p> <p>К.К1. Грамматикадин тапшуругъар кваз контрольный диктант.</p>	<p>к1елиз алакьун. Предложенийрай кьилин ва кьвед лагъай дережадин членар жагъурун. Гегъенш ва гегъенш тушир предложенияр текстерай жагъурун. Предложенийрай са жинсинин членар жагъурун ва абур дуъз кхьин. Предложенийра лазим чкайрал пунктуациядин лишанар эцигун. Предложенияр синтаксисдин жигъетдай разбор авун. Простой ва сложный предложенияр туьк1уьрун. Обращенидиз ва дуъз речдиз талукъ пунктуациядин лишанар эцигун.са жинсинин членар квай предложенида пунктуациядин лишанар эцигун. Кьве паюникай ибарат сложный предложенида запятой эцигун.</p> <p>Аялрин чирвилер ва алакьунар ахтармишун.</p>
4	Фонетика ва графика. Ч1алан культура.	<p>Фонетика ва графика. Ч1алан сесер. Ачух сесер ва гьарфар. Ачух тушир сесер ва гьарфар. Ачух тушир сесерин дибдин жуьреяр. Зайиф ва гужлу ачух тушир сесер.</p>	<p>10+2</p> <p>Фонетикадин кьилин манадин гъавурдик хьун. Ачух ва ачух тушир сесер чара авун. Зайиф ва гужлу ачух тушир сесер, лабиал сесер квай гафар дуъз к1елун. Бязи гьарфарин кьет1ен везифаяр тайинариз алакьун. Ударение алай слог тайинариз чир</p>

		Алфавит. Бязи гьарфарин (в, е, й, н, ь, ъ, я) кьетлен везифаяр. Слог. Ударение. Гафарин паяр маса цларцлиз акьудун. Ч1/Г. <i>Художникдин шикилдай куьруь сочинение кхьин.</i>		хьун. Гафунин кьат1 маса цларцлиз дуьз акьудун. Лезги ч1алан орфографиядин словарь ишлемишиз чир хьун.
5	Лексика. Ч1алан культура.	Гаф ва адан мана-метлеб. Са мана ва гзаф манаяр авай гафар. Гафунин асул ва куьчуьрмишнавай манаяр. Омонимар. Синонимар. Антонимар. Тарихдин жигьетдай лезги ч1алан гафарин кьатар. Ч1/Г. <i>Ганвай темадай галай-галайвал изложение кхьин.</i> К.К1. Грамматикадин тапшуругьар кваз контрольный диктант.	6+1	Лезги ч1алан жуьреба-жуьре словаррихь галаз таниш хьун, абурукай менфят кьачун, гафарин манаяр тайинариз алакьун. Куьчуьрмишнавай манада ишлемишнавай ибараяр чиз хьун. Омонимрин ва синонимрин жергеяр жагьуриз хьун. Предложенийрай антонимар жагьурун ва абур жуьт-жуьт кхьиз хьун. Аялрин чирвилер ва алакьунар ахтармишун.
6	Гафар арадиз атун ва орфография . Ч1алан культура.	Туьк1уьр хьанвай ва туьк1уьр тахьанвай гафар. Гафунин диб ва эхир. Гафунин мана квай паяр: дувул, префикс, суффикс, инфикс. Инкарвилин префиксар дуьз кхьин. Ч1/Г. <i>Тайин са вакьиадикай тамам сочинение туьк1уьрун. Жуван фикирар лугьун.</i>	5+1	Гаф арадиз атуни ва туьк1уьр хьунин рекьай разбор авун. Туьк1уьр хьанвай гафар дуьз кхьин. Гафарай дувул, префикс, суффикс, инфикс чара авун. Глаголрихь инарвилин префиксар гилигна дуьз кхьин. Гафунин составдин таблица ч1угун.
7	Морфологи я ва орфография Ч1алан	Ч1алан паяр, абурун кьетленвилер, везифаяр ва пай хьун.	14	Морфологиядин кьилин манадин гьавурдик кваз хьун. Маналу ва куьмекчи ч1алан паяр чир хьун. Ч1алан паяр чир хьун.

	культура.			Существительное ва глагол чиз хьун.
8	Существительное.	Существительнидин мана -метлеб, морфологиядиз талукъ лишанар ва предложенида дибдин везифаяр. Хас ва умуми существительнияр, абур кхьинин кьайдаяр. Инсанриз гудай вуж? ва амай вири затлариз гудай вуч? суалар. Существительнийрин кьадар. Существительнияр дибдин падежриз дегиш хьун (тикрарун). Ч1/Г. Ганвай темадай изложение кхьин.	7+2	Рахунра, кхьинра существительнийрикай синонимрикай менфят къачун. Хас ва умуми существительнияр чара ийиз хьун ва абур дуьз кхьин. Гзафвилин кьадарда существительнийрин эхирар дуьз ишлемишун. Дибдин падежар чир хьун. Существительнияр дибдин падежриз дегишарун ва дуьз кхьин.
9	Глагол.	Глаголдин мана-метлеб, морфологиядиз талукъ лишанар ва предложенида адан везифаяр. Кечмиш жери ва кечмиш тежер глаголар. Везифайриз килигна глаголдин жуьреяр: маналу ва куьмекчи глаголар. Куьмекчи глаголрин жуьреяр: тамам ва тамамсуз, алакьачи глаголар. Кьурулушдиз килигна глаголдин жуьреяр: простой, сложный, составной. Ч1/Г. Жуван фикирар лугьунин гьикая сочение кхьин.	7+2	Текстинай жуьреба-жуьре глаголар жагьурун, абурун лишанар, везифаяр, туьклуьр хьун тайинарун. Сложный ва составной глаголар дуьз кхьин. Сложный ва туьклуьр хьанвай глаголар дуьз кхьинин винел тапшуругьар таммарун. Рахунра, кхьинра глаголрикай-синонимрикай менфят къачун.
10	Йисан кьене к1елайбур тикрарун.	Йисан кьене к1елай материалар тикрарун.	3	Синтаксис ва пунктуация, фонетика ва графика, лексика, гафар арадиз атун ва адан

		<p>К.К1. Грамматикадин тапшуругъар кваз контрольный диктант.</p>	<p>орфография, морфология ва орфография тикрарун, тапшуругъар тамамарун. Гафар маналу паяриз чара авун ва дуъз кхьин. Существительный дибдин падежриз дегишарун ва абур дуъз кхьин. Текстина ч1алан (чирнавай) паяр. Пунктуациядин лишанар дуъз эцигун. Аялрин чирвилер ва алакьунар ахтармишун.</p>
--	--	---	--

VI – класс

(Вири – 68 сят, гьафтеда 2 сят)

(12 сят – ч1ал гегьеншарун, 4 сят – диктант)

№/ №	Тема	Мана	С. кб.	К1елунин к1валахдин характеристика
1	Ч1ал. Рахунар.	<p>Лезги ч1алакай умуми малуматар.</p> <p><i>Ч1ал гегьеншарун. (Ч1/Г) «Гатун каникулар» темадай куьруь сочинение кхьин.</i></p>	1+1	<p>Инсанрин уьмуьрда ч1алан роль ва везифаяр. Лезги ч1алакай умуми малуматар гун. Шаирри, гафунин устадри лезги ч1алал гуьзел эсерар яратмишун. Лезги ч1алан тарихдикай. Ам хуьн, вилик тухун пак буржи тирдакай малумарун.</p>
2	<p>V – классда к1елайбур тикрарун.</p> <p>Текст.</p>	<p>Синтаксис ва пунктуация, фонетика ва графика, лексика, гафар арадиз атун ва орфография, существительное ва глагол тикрарун.</p> <p>Текст ва адан кьет1енвилер. Текстинин тема ва кьилин мана. Текстинин кьил. Текстина сифтегьан ва эхиримжи предложенияр. Текстинин кьилин лишанар. Текст ва ч1алан стилар. Официальный стиль.</p> <p><i>Ч1/Г. Тебиаатдин шикил</i></p>	2+1	<p>Синтаксис ва пунктуация, фонетика ва графика, лексика, гафар арадиз атун ва адан орфография, морфология ва орфография тикрарун, тапшуругьар тамамарун. Гафар маналу паяриз чара авун ва абур дуьз кхьин. Существительнияр дибдин падежриз дегишарун ва абур дуьз кхьин. Текстина ч1алан (чирнавай) паяр тайинарун, пунктуациядин лишанар дуьз эцигун.</p> <p>Текстинин тема ва кьилин фикир тайинарун. А текстинин простой план тук1уьрун. Жутьреба-жутьре текстерай тамам ва куьруь изложенияр кхьин.</p>

		<i>чІугун квай текстинай изложение кхьин.</i> (К.К1).Грамматикадин тапшуругьар кваз диктант.		Аялрин чирвилер ва алакьунар ахтармишун.
3	Лексика. ЧІалан культура.	Вири халкъдин лексика. Пешекаррин ва нугьатрин гафар. Маса чІаларай (араб, фарс, азербайжан, урус) къачунвай гафар. Алай девирда лезги чІаланни урус чІалан рафтарвилер. Куьгьне ва цІийи гафар. <i>ЧІ/Г. «Хайи тІебиатдиз галайвал ийин» темадай сочинение кхьин.</i>	3+1	Ишлемишун жигьетдай гафар разбор авун. Словаррихь (орфографиядин; лезги чІаланни урус чІалан; урус чІаланни лезги чІалан; синонимрин; омонимрин; фразеологиядин; нугьатрин гафарин ва мсб.) галаз таниш хьун ва абурукай менфят къачуз вердишарун. ЦІийи, куьгьне, маса чІаларай атанвай гафар тайинарунин винел тапшуругьар.
4	Фразеология. ЧІалан культура.	Мягькем ибараяр ва фразеология. <i>ЧІ/Г. «Зи рикІ алай йисан вахт» темадай сочинение кхьин.</i>	3+1	Мягькем ибарайрин мана ачухарун. Мягькем ибараяр синоним тир гафаралди эвез ийиз вердишарун. Фразеологиядин словардихь галаз танишарун ва адакай менфят къачуз вердишарун.
5	Гафар арадиз атун ва орфография. ЧІалан культура.	Гафар арадиз атунин типар ва къайдаяр. Сая ва сложный гафар. Орфография. Гафарин дибра ачух сесер дуьз кхьин. Гафарин дибра ачух тушир сесер дуьз кхьин. Сложный гафар дуьз кхьин.	5+1	Дибра ачух ва ачух тушир сесер дегиш жезвай гафар дуьз кІелун ва кхьин. Жуйреба-жуйре дибрикай сложный гафар арадиз гьун. Суффикс -вал квай гафар дуьз кхьин.

		<p><i>Ч1/Г. Тебиатдин шикил ч1угуниз талукь тамам изложение кхьин.</i></p> <p>(К.К1).Грамматикадин тапшуругьар кваз диктант.</p>		<p>Аялрин чирвилер ва алакьунар ахтармишун</p>
6	<p>Морфология ва орфография.</p> <p>Ч1алан культура.</p>	<p>Существительное.</p> <p>Глагол.</p>		<p>Существительнидикай ва глаголдикай чирвилер артухарун.</p>
6	<p>Существительное</p>	<p>Существительное тикрарун.</p> <p>Существительный падежриз дегиш хьун. Дибдин падежар (тикрарун). Чкадин падежар (секинвилин, кьакьатунин, арачивилин). Актив падеждин эхирдиз килигна существительный падежриз дегиш хьунин жуьреяр. Теквилин кьадарда существительный дегиш хьун ва падежрин эхирар дуьз кхьин. Гзафвилин кьадарда существительный дегиш хьун ва падежрин эхирар дуьз кхьин.</p> <p>Существительный арадиз атун.</p> <p><i>Ч1/Г. «Заз зи хуьр вучиз к1анда?» темадай сочинение кхьин.</i></p>	11+2	<p>Секинвилин, кьакьатунин, арачивилин падежра существительный дуьз лугьун, к1елиз, кхьиз алакьун. Существительный дегиш хьунин жуьреяр тайнариз, дуьз кхьиз ва морфологиядин рекьай разбор ийиз чир хьун. Рахунра, кхьинра существительныйрикай-синонимрикай, омонимрикай, антонимрикай менфят кьачун. Жуьреба-жуьре сложный существительный дуьз кхьин.</p>

7	Прилагательно е.	<p>Прилагательнийрин мана-метлеб, морфологиядиз талукъ лишанар, предложенида адан везифаяр. Прилагательнийрин жуьреяр. Прилагательнийр дегиш хьун. Прилагательнийр дуьз кхьин. Прилагательнийр арадиз атун.</p> <p><i>Ч1/г. Ганвай темадай тамам изложение кхьин.</i></p> <p>(К.К1).Грамматикадин тапшуругьар кваз диктант.</p>	4+1	<p>Рахунар, кхьинар мана-метлебдин рекьяй деринбур, гуьрчегбур хьун патал синонимар, антонимар тир прилагательнийрикай кутугайди хкяна ишлемишиз, хийир къачуз алакьун. Морфологиядин рекьяй прилагательнийр разбор ийиз чир хьун.</p> <p>Аялрин чирвилер ва алакьунар ахтармишун</p>
8	Числительное.	<p>Числительнийрин мана-метлеб, морфологиядиз талукъ лишанар ва синтаксисдиз талукъ дибдин везифаяр. Мана-метлебдиз килигна числительнийрин жуьреяр; къадардин, паюнин, дробдин, къайдадин.</p> <p>Кьурулушдиз килигна къадардин числительнийрин жуьреяр: простойбур, сложныяр, составнойр. Къайдадин, паюнин ва дробдин числительнийр. Числительнийр къадарриз, падежриз дегиш хьун ва дуьз кхьин.</p> <p><i>Ч1/г. Са тийн тир темадай тамам изложение кхьин.</i></p>	5+1	<p>Рахунра, кхьинра числительнийр жуьреба-жуьре падежра аваз ишлемишун. Цифрайрин материал квай текстер кӀелун. Тарихар дуьз кхьиз алакьун (месела: XX виш йис; 1992-йисан сад лагьай сентябрь ва мсб.). Морфологиядин рекьяй числительнийр разбор авун.</p>
9	ТӀварцӀиэвез.	<p>ТӀварцӀиэвезрин мана-метлеб, морфологиядиз</p>	10+2	<p>Текстера тӀварцӀиэвезар дуьз ишлемишун, дуьз кхьин; рахунра</p>

		<p>талукъ лишанар ва предложенида тамамар-дай дибдин везифаяр. Т1варц1иевезрин разрядар. Ксарин т1варц1иевезар ва абур дегиш хьун. Элкъведай т1варц1иевезар ва абур дегиш хьун. Къалурдай т1варц1иевезар ва абур дегиш хьун. Суалдин т1варц1иевезар ва абур дегиш хьун. Тайинвили т1варц1и эвезар ва абур дегиш хьун. Тайинсузвили т1варц1иевезар ва абур дегиш хьун. Инкарвили т1варц1иевезар ва абур дегиш хьун. Т1варц1иевезар кхьинин къайдаяр.</p> <p><i>Ч1/Г. Хкягъай темай куьруь сочинение кхьин.</i></p>		<p>дуьз ишлемишунин вердишвилер ахтармишун. Т1варц1иевезар разбор ийиз чирун.</p>
10	Глагол.	<p>Кечмиш жери ва кечмиш тежер глаголар (тикрарун). Глаголдин наклоненияр: хабардин, суалдин, буйругъдин, шарт1унин, къаншарвили т1варц1и ва гимандин (умуми малумат). Хабардин наклонение: мана-метлеб, вахтариз дегиш хьун. Глаголдин вахтар: гилан, къвезмай, алатай (акъалт1ай алатай, фад алатай, давамлу алатай). Глаголдин инкарвили формаляр. Глаголдин</p>	9+2	<p>Рахунра ва кхьинра глаголдин вахтарин жуьреяр дуьз ишлемишиз, са вахт маса вахтунал эвез ийиз алакьун. Вахтарин жуьреяр дуьз арадиз гьун. Глаголар морфологиядин рекьяй разбор авун.</p>

		<p>вахтарин формаяр дуьз кхьин. <i>Ч1/Г. «Эгер закай муаллим хьанайт1а ...» темадай сочинение кхьин.</i></p>		
11	V ва VI классра к1елай материалар тикрарун. Ч1алан культура.	<p>Ч1алакай илимдин разделар. Синтаксис. Орфография. Пунктуация. Гафар арадиз атун. Лексика ва фразеология. Морфология тикрарун. (К.К1).Грамматикадин тапшуругъар кваз диктант.</p>	3	<p>Тапшуругъар тамамарун. Текстерай ч1алан паяр тайинарун ва абурун эхирар дуьз кхьин, пунктуациядин лишанар дуьз эцигун. Синтаксисдин ва морфологиядин разбор авун.</p> <p>Аялрин чирвилер ва алакьунар ахтармишун</p>

VII – класс

(Вири – 68 сят, гъафтеда 2 сят)

(12 сят – ч1ал гегьеншарун, 4 сят – диктант)

№/ №	Тема	Мана	С. къ.	К1елунин к1валахдин характеристика
1.	Ч1ал ва рахунар	Инсанрин уьмуьрда лезги ч1алан роль ва везифаяр. Ч1/Г. « <i>Зи гатун каникулар</i> » темадай сочинение кхьин.	1+1	Дидедин ч1алакай умуми малуматар. Халкъдин уьмуьрда ч1алан метлеб. Лезги ч1ал девлетлу авунин шартлар.
2.	V-VI классра к1елай материала р тикрарун.	Синтаксис ва пунктуация. Лексика ва фразеология. Морфология ва орфография. Ч1/Г. <i>Ганвай темадай</i> <i>изложение кхьин.</i>	3+1	Алатай классра чирай орфографиядин ва пунктуациядин правилояр чир хьун. Чирнавай темайриз талукь пунктограммаяр предложенийрай жагьурун ва абуруз баянар гун. Орфографиядин ва маса словарикай менфят къачун.
3.	Морфологи я ва орфографи я. Ч1алан культура. Глагол	Глаголдин наклоненияр. Хабардин наклонение: мана-метлеб ва вахтариз дегиш хьун (тикрарун). Суалдин наклонение: мана-метлеб, арадиз атун. Буйругьдин наклонение: мана-метлеб, арадиз атун ва ксариз дегиш хьун. Буйругьдин наклоненидин къадагъадин форма. Буйругьдин наклонениидин глаго - лар дуьз кхьин. Шартлуин наклонение: мана-метлеб, арадиз атун.	16+2	Глаголдин вахтарин, ксарин формаяр дуьз арадиз гьиз, ишлемишиз ва дуьз кхьиз алакьун. Глаголрин дувулрин эхиримжи сес р тирла, 3-касдиз буйругьдин формада кьве р кхьин. Рахунра, кхьинра глаголрикай- синонимрикай менфят къачун. Глаголар разбор авун.

		<p>Къаршивилин наклонение: мана-метлеб, арадиз атун. Гимандин наклонение: мана-метлеб, арадиз атун. Глаголдин кьетлен формаяр: масдар, причастие, деепричастие.</p> <p><i>Ч1/Г. Ганвай темадай изложение кхьин.</i></p> <p>(К.К1).Грамматикадин тапшуругьар кваз диктант.</p>		<p>Аялрин чирвилер ва алакьунар ахтармишун</p>
4.	Масдар.	<p>Масдар (глаголдин асул ва я т1вац1ин форма): мана-метлеб, морфологиядиз талукь лишанар, предложенида адан везифаяр. Масдар дегиш хьун ва дуьз кхьин.</p> <p><i>Ч1/Г. «Чна школадин сала гьик1 к1валахнай» темадай тамам сочинение кхтин.</i></p>	3+1	<p>Текстинай масдар жагъурун, адан везифаяр тайинарун ва кхьинин къайдаяр ачухарун. Словарра глаголар гузвай къайда чир хьун.</p>
5.	Причастие.	<p>Причастие: мана-метлеб, морфологиядиз талукь лишанар ва предложенида кьилин везифаяр. Гилан, алатай, къвезмай (гьамишан) вахтарин причастияр. Причастидин жуьреяр. Причастияр дегиш хьун ва дуьз кхьин.</p> <p><i>Ч1/Г. Са тайин тир темадай изложение кхьин.</i></p> <p>(К.К1).Грамматикадин тапшуругьар кваз диктант.</p>	6+1	<p>Причастияр предложенийривай чара ийиз алакьун. Гзафвилин къадарда абурун актив падеждин, адакай жезвай маса падежрин эхирра <u>у</u> кхьин. Причастияр разбор авун.</p> <p>Аялрин чирвилер ва алакьунар ахтармишун</p>

6.	Деепричастие.	Деепричастие: мана-метлеб, морфологиядиз талукъ кьетленвал ва предложенида кьилин везифаяр. Кардин тегьердин ва вахтунин деепричастияр. Кардин тегьердин деепричастияр арадиз атун. <i>Ч1/Г. К1елай эсердал бинелу яз гьуьжет алай темадай тамам сочинение кхьин.</i>	7+1	Текстина глаголдин акалталай алатай вахтунин сад лагьай жуьре ва кардин тегьердин деепричастие тайинариз алакьун. Глаголин вахтунив гекьигна, деепричастие гьи вахтунинди ятла тайинариз чир хьун. Деепричастияр жуьреба-жуьре терефрихьай разбор авун.
7.	Наречие.	Наречидие: мана-метлеб, морфологиядиз талукъ кьетленвал, предложенида адан везифа. Наречидин жуьреяр: кардин тегьердин, вахтунин, чкадин, кьадардин ва дережадин, себебдин. Наречияр арадиз атун. Маса ч1алан паяринни наречийрин алакьяр. Наречияр кхьидай кьайдаяр. <i>Ч1/Г. Са тайин тир темадай изложение кхьин.</i> (К.К1). Грамматикадин тапшуругьар кваз диктант.	7+2	Простой туьклуьр хьанвай наречияр (ик1, ак1, гьак1, гьик1, ч1урук1а, гишила, кьедалди, хьилияй ва мсб.) дуьз лугьун ва кхьин. Сложный наречияр (исятда, гьасятда, гиламаз, виликамаз, садлагьана, к1валба-к1вал ва мсб.) дуьз лугьун ва кхьин. Наречийрин куьмекдалди са вакьиадиз, кар-агьвалатдиз характеристика гуз алакьун. Кхьинра, рахунра наречияр-синонимар, антонимар ишлемишун. Наречияр разбор авун. Аялрин чирвилер ва алакьунар ахтармишун
8.	Кьуллугьч и ч1алан паяр. Послелогар	Послелогар. Предложенида абурун везифаяр. Послелогар ишлемишдай падежар. Послелогар кхьинин кьайдаяр.	3	Текстина послелогар ва абуруз синонимар маса ч1алан паяр тир гафаривай чара ийиз хьун. Жуьреба-жуьре глаголрихь галаз послелогар дуьз ишлемишун.
9.	Союзар	Союзар. Предложенида абурун везифаяр. Союзрин жуьреяр;	3+1	Текстина союзрин везифа, чка, дуьз кхьинин саягь тайинарун. Союзар квай текстина запятояр

		галк1урунин ва табиивилин. Союзар кхьинин кьайдаяр. <i>Ч1/Г. Ганвай сюжетдай сочинение– гьикая кхьин.</i>		эцигдай ва эциг тийидай дуьшуьшар тайинариз алакьун.
10.	К1усар	К1усар: мана-метлеб, предложенида абурун везифаяр. Мана-метлебдиз килигна к1усарин жуьреяр: суалдин, гужлу ийидай гекьигуниин, тестикьар ва инкар ийидай, кьалурунин. К1усар дуьз кхьин. <i>Ч1/Г. «Зи дидедин мергьяматлу гьилер» темадай сочинение кхьин.</i>	3+1	К1усар квай текст дуьз к1елун. художественный эсерра абурун кьет1енвал тайинарун. Чеб кьилдин предложенияр хьиз ишлемишиз жедай тестикьунин, инкарвилиин (эхь, ун, ваь) к1усар рахунра дуьз ишлемишун.
11.	Междометияр	Междометияр: мана-метлеб ва жуьреяр. Междометияр кхьидай ва абур авай предложенида пунктуациядин лишанар эцигдай кьайдаяр. <i>Ч1/Г. Ганвай темадай изложение кхьин.</i>	2+1	Текстина междометияр дуьз к1елун, абурун мана-метлеб, жуьре тайинариз алакьун.
12.	Йисан кьене к1елайбур тикрарун.	V – VII классра к1елай материалар тикрарун. <i>Ч1/Г. «Гьи пеше хьсанди я?» темадай сочинение кхьин.</i> (К.К1). Грамматикадин тапшуругьар кваз диктант.	3	Глаголдин вахтарин формаяр, наклоненияр дуьз ишлемишиз ва кхьиз чир хьун. Кьуллугьчи ч1алан паяр дуьз кхьин, тапшуругьар таммарун. Кхьинра орфографиядин ва пунктуациядин кьайдаяр вилив хуьн. Аялрин чирвилер ва алакьунар ахтармишун.

VIII – класс
(Вири – 68 сят, гъафтеда 2 сят)
(10 сят – ч1ал гегьеншарун, 4 сят – диктант)

№/ №	Тема	Мана	С. къ.	К1елунин к1валахдин характеристика
1	Лезги ч1ал.	Лезги ч1алакай умуми малуматар. <i>Ч1/Г. «Гатун каникулар» темадай сочинение кхьин.</i>	1+1	Халкъдин уьмуьрда ч1алан чка. Ч1ал девлетлу авунин рекьер ва шартлар.
2	V-VII классра к1елайбур тикрарун	VII лагъай классда к1елай материалар тикрарун. (К.К1).Грамматикадин тапшуругъар кваз диктант.	1	Алатай классра чирай орфографиядин ва пунктуациядин правилояр чир хьун. Чирнавай темайриз талукъ пунктограммаяр предложенийрай жагъурун ва абуруз баянар гун. Орфографиядин ва маса словаррикай менфят къачун. Аялрин чирвилер ва алакьунар ахтармишун.
3	Синткисис ва пунктуация. Гафарин ибараяр.	Синтаксисдикай умуми малуматар ва адан къилин уьлчмеяр (ибара ва предложение). Ибардин къетленвилер ва тариф. Къурулушдиз килигна ибарайрин асул жуьреяр. Ибарадик квай гафарин синтаксисдиз килигна ибарайрин асул жуьреяр. Ибарадик квай гафарин синтаксисдиз талукъ алакьяар. Табийвилин алакьядин жуьреяр: дуьзгуьнвилин, падеждин ва сая (манадин) алакьяар. <i>Ч1/Г. «Фан кьимет» темадай сочинение кхьин.</i>	7+2	Предложенидик квай ибараяр чара ийиз чир хьун. Ибарадик квай табий гафунал дуьздал суал эцигун. Гафарин ибарата авай алакьядин жуьре тайинариз алакьун. Синтаксисдин разбор авун.

4	Предложение	Предложенидин мана-метлеб. Предложенидин членар: сказуемое, подлежащее, дополнение, определение, обстоятельство. Предложенидин жуьреяр: простой предложение ва сложный предложение. Простой предложенидин жуьреяр (тикрарун). Предложенида гафарин кьайда. Манадин ударение. <i>Ч1/Г. Гуьрчег публицистикадин стилдали куьруь изложение кхьин.</i>	3	Мана-метлебдин, лугьунин жигьетдай простой предложенийрин жуьреяр тайинарун. Ганвай гафарикай, адетдин кьайда хвена, предложенияр туьк1уьрун. Рахунра, к1елзавай текстина манадин ударенидикай менфят кьачун.
5	Кьве составдин (кьилин кьве член квай) простой предложение. Предложенидин кьилин членар.	Предложенидин кьилин членар: сказуемое ва подлежащее. Сказуемое: мана-метлеб, жуьреяр (простой ва составной). Простой сказуемое ва ам жедай гафар. Составной сказуемое: глаголдин составной, т1варц1ин составной сказуемияр ва абурун кьурулуш (ч1алан паярин жигьетдай). Подлежащее: мана-метлеб: ам жедай падежар. Сказуемидизни подлежащидиз кьилин членар лугьунин себеб (абуру предложенидин диб яратмишун). <i>Ч1/Г. Са тайин тир темадай тамам изложение кхьин.</i> (К.К1).Грамматикадин	6+1	Текстинай простой ва составной сказуемияр, абур кечмиш жери, кечмиш тежер ва кечмиш жери - тежер глаголрикай хьанвайла, подлежащидивай т1алабзавай падеж тайинарун. Жуьреба - жуьре сказуемияр, подлежащияр квай предложенияр туьк1уьрун ва анализ авун. Аялрин чирвилер ва алакьунар

		тапшуругъар кваз диктант.		ахтармишун
6	Предложенид ин кьвед лагъай дережадин членар.	Предложенидин кьвед лагъай дережадин членар: дополнение, определение ва обстоятельство. Дополнение: мана-метлеб, жуьреяр (дуьз ва кирс дополненияр). Определение: мана-метлеб ва жуьреяр (адетдин ва приложение). Приложение ва адаз талукь пунктуациядин лиша - нар. Обстоятельство: мана-метлеб, жуьреяр (кардин тегьердин, мураддин, себебдин, чкадин, вахтунин). Предложенида обстоятельствояр чара авун. <i>ЧИГ. «Дуствал еке кьимет я» темадай сочинение кхьин.</i>	11+ 2	Предложенияр членриз разбор авун. Дополнение ва определение, дополнение ва обстоятельство са падежра авай дуьшуьшра суалдин куьмекдалди чара ийиз алакьун. Приложенияр, чара ийидай обстоятельствояр квай текстина пунктуациядин лишанар эцигун ва ачухарун.
7	Са составдин предложенияр.	Са составдин (кьилин са член квай ва анжах гьадаз талукь гафар квай) предложенияр: анна-метлеб. Жуьреяр. Подлежащее тежер предложение. Т1варц1ин предложение. <i>ЧИГ. Литературадин стилдалди куьруь изложение кхьин.</i>	2	Се шейникай ва я т1ебиатдикай кхьидайла, рахадайла, са составдин предложенийрикай хийир къачуз алакьун. Текстинай са составдин ва кьве составдин предложенияр жагъурун.
8	Тамам ва тамам тушир предложенияр.	Тамам ва тамам тушир предложенияр	2	Тамам ва тамам тушир предложенияр ишлемишна, са диалог кхьин (месела: кьве касдин жузун-качузун).

9	Са жинсинин членар квай предложения р.	Са жинсинин членар: манна-метлеб, алакъала мишдай такъатар (галк1урунин, паюнин, къаршивилин союза рва интонация). Са жинсинин тир ва тушир определенияр. Са жинсинин членар ва умумиламишдай гафар квай предложенияр. Са жинсинин членар квай предложенийра пункту ациядин лишанар (запятой, къве точка, тире). <i>ЧИГ. Ганвай темадай тамам изложение кхьин.</i> (К.К1).Грамматикадин тапшуругъар кваз диктант.	8+2	Са жинисинин членар квай предложенияр эсерлувилелди, лазим интонациядалди клелун. Са жинсинин членар тир ва я тушир дополненияр, определенияр, обстоятельствояр тайинарун. Художественный текстера са жинсинин членар квай предложенияр ишлемишдай дуьшуьшар. Аялрин чирвилер ва алакъунар ахтармишун.
10	Оборотар квай предложения р.	Масдардин оборот ва ам чара ийидай дуьшуьшар. Причастидин оборот ва ам чара ийидай дуьшуьшар. Деепричастидин оборот ва ам чара ийидай дуьшуьшар. <i>ЧИГ. «Абуру Ватан паталди чанар гана» темадай сочинение кхьин.</i>	6+1	Оборотар квай предложенийра пунктуациядин лишанар эцигун. Оборотар квай предложенияр туьк1уьрун, дуьз клелун ва разбор авун.
11.	Предложенид ин членар тушир гафар.	Предложенидин членар тушир гафар: обращение ва аралух гафар. Обращение: мана-метлеб, ам жедай ч1алан паяр. Предложенида обращенияр чара ийидай пунктуациядин лиша-нар. Аралух гафар	6+1	Предложенидин членар тушир гафар интонациядалди чара ийиз алакъун. Текстера гъа са гафар гагъ аралухбур яз, гагъ предложенидин членар яз ишлемишдайди къат1унун.

		<p>ва аралух предложенияр. Предложенида абур чара ийидай пунктуациядин лишнар.</p> <p><i>ЧИГ. «Йисан вахтар» темадай изложение кхьин.</i></p>		
12.	Йисан къене к1елайбур тикрарун.	<p>8 – классда к1елай материалар тикрарун.</p> <p>(К.К1).Грамматикадин тапшуругъар кваз диктант.</p>	3	<p>V – VII классра к1елай темайриз талукъ орфограммаяр квай гафар дуьз кхьин ва абуруз баянар гун. Йисан къене синтаксисдай чирнавай пунктуациядин лишанар тикрарун. текстера са жинсинин членар, обращенияр, аралух гафар, къвед лагъай дережадин членар, оборотар пунктуациядин лишанралди чара авун.</p> <p>Аялрин чирвилер ва алакьунар ахтармишун</p>

IX – класс

(Вири – 68 сят, гьафтеда 2 сят)

(10 сят – ч1ал гегьеншарун, 4 сят – диктант)

№/ №	Тема	Мана	С. къ.	К1елунин к1валахдин характеристика
1	Лезги ч1ал	Лезги ч1алакай умуми малуматар. Ч1ал гегьеншарун. Ч1/Г. « <i>Зи гатун каникулар</i> » темадай сочинение кхьин.	1+1	
	V-VIII классра к1елайбур тикрарун.	VIII лагьай классда к1елай метериалар тикрарун. (К.К1).Грамматикадин тапшуругьар кваз диктант.	3	Аялрин чирвилер ва алакьунар ахтармишун
2.	Сложный предложение.	Сложный предложение: мана-метлеб, жуьреяр, алакьаламишдай такьатар (союзар, интонация, глаголдин формаяр, союзвилин гафар). Ч1/Г. <i>Ганвай темадай изложение кхьин.</i>	2+1	Текстинай сложный предложенияр, абурун жуьреяр, алакьаламишнавай такьатар тайинарун.
3.	Сложносочиненный предложение.	Сложносочиненный предложенидикай умуми малумат. Союзар квачир сложносочиненный предложенияр ва абура пунктуациядин лишанар. Союзар (галк1урунин, паюнин, кьаршивилин) квай сложносочиненный предложенияр ва абура пунктуациядин лишанар.	6+1	Союзар кваз ва квачиз сложносочиненный предложенияр туьк1уьрун; текстина пунктуациядин лишанар эцигун ва абур ачухарун; предложенияр разбор авун.

		нар. ЧІ/Г. Жува хкянавай темадай гыикаядин жуьредин сочинение кхьин.		
4.	Сложноподчиненный предложение.	Сложноподчиненный предложение: мана-метлеб, паяр (кылинди ва табийди). Къилин предложение ва ам тайинардай саягъар. Табий предложение ва адан жуьреяр: изъяснительный, определенидин, обстоятельстводин. Изъяснительный (ачухардай ва я баян гудуй) табий предложение: мана-метлеб, алакъаламишдай такъатар, пунктуациядин лишанар ва сложный предложенида адан чка. Определенидин табий предложенида: мана-метлеб алакъаламиш - дай такъатар, пунктуациядин лиша - нар ва сложный предложенида адан чка. Обстоятельстводин табий предложений - рикай умуми малумат. Мана-метлебдиз, алакъаламишзавай такъатриз килигна обстоятельстводин табий предложенийрин жуьреяр: кардин тегъердин, мураддин, себебдин, вахтунин, нетижадин, шартлуин,	21+ 3	Текстина союзар, союзвилин гафар ишлемишун, абурун везифаяр ачухарун, табий предложенийрин жуьреяр тайинарун. Сложноподчиненный предложенияр туьклуьрун, абур разбор авун ва абурун схемаяр члуьгун.

		<p>къаршивилин, гекъигуниин ва дережадин табий предложенияр. Сложный предложенийра абуруе чка ва пунктуациядин лишанар. Къвед ва я са шумуд табий предложение квай сложноподчиненный предложенияр ва абура пунктуациядин лишанар. Ч1/Г. Са тайин тир темадай изложение кхьин. (К.К1).Грамматикадин тапшуругъар кваз диктант.</p>		<p>Аялрин чирвилер ва алакьунар ахтармишун</p>
5.	<p>Союзар квачир сложный предложения р.</p>	<p>Союзар квачир сложный предложенийрин паярин алакьяар ва талукьвилер. Союзар квачир сложный предложенийра пунктуациядин лишанар (запятой, точкани запятой, къве точка, тире). Ч1/Г. Шикил члугун квай тамам сочинение кхьин.</p>	5+1	<p>Союзар квачир сложный предложенияр туьк1уьрун, разбор авн, абурун паярин арада алакьяар тайинарун ва ачухарун.</p>
6.	<p>Какахъай жуьредин сложный предложения р.</p>	<p>Какахъай жуьредин сложный предложенийрикай умуми малумат. И предложенийрин паярин арада галк1урунин ва табийвилиин алакья ва пунктуациядин лишанар. Ч1/Г. Са тайин тир темадай изложение кхьин.</p>	5+1	<p>Текстина какахъай жуьредин сложный предложенияр тайинарун, абур разбор авун, пунктуациядин лишанар эцигнавай саягъ ачухарун.</p>

		(К.К1). Грамматикадин тапшуругъар кваз диктант.		Аялрин чирвилер ва алакьунар ахтармишун
7.	Дуъз ва кирс речъ.	<p>Дуъз ва кирс речрикай умуми малумат. Дуъз речъ ва автордин гафарин чка. Дуъз ва кирс речъ квай предложенийра пунктуация ва пунктуациядин лишанар. Дуъз речъ кирс речдиз элкьуьрунин къайдаяр. Цитатаяр ва абур кхьинра чара авун.</p> <p>Ч1/Г. Пулицистикадин стилдалди изложение кхьин.</p>	6+1	<p>Дуъз речъ, диалог кваз текстер туьк1уьрун, абур эсерлувилелди к1елун ва автордин гафар интонациядалди чара ийиз алакьун. Дуъз речъ кирс речдиз, кирс речъ дуъз речдиз элкьуьрун.</p>
8.	Стилистика ва ч1алан культура.	<p>Стиль ва стилистика: мана-метлеб, стилрин жуьреяр. Рахунрин стиль. Илимдин стиль. Литеретурадинни ис - кусстводин стиль. Официальный стиль. Стилдин къет1енвилер ва такьатар. Стилистикадин истеми-шунар. Ч1алан культура: умуми малумат, литературный ч1алан лексикадиз, орфографиядиз, морфологиядиз, синтаксисдиз, стилистикадиз талукь нормаяр вилив хуьн.</p> <p>Ч1/Г. Искусстводин имаратдиз талукь темадай сочинение-шикил кхьин.</p>	6+1	<p>Жуьреба-жуьре текстерин стиль тайинарун, абур литературный ч1алан нормайрив къун ачухарун. Жуьреба-жуьре стилра синонимар ва маса такьатар ишлемишун.</p>

9.	Йисан къене к1елай матери алар тикра - рун.	<p>Вилик квай классра к1елай материалар тикрарун.</p> <p>(К.К1).Грамматикадин тапшуругъар кваз диктант.</p>	4	<p>Йисан къене к1елнавай материалар тикрарун. гъар жуьредин предложенияр туьк1уьрун. Сложный предложенияр паяриз ва паяр чеб членриз разбор авун.</p> <p>Аялрин чирвилер ва алакьунар ахтармишун</p>
----	--	--	---	--

9. Ч1алай чирвилерин истемишунар

5 – класда к1елзавай аялрин чирвилерин истемишунар

Лезги ч1алай чирвилер къачунин **личностдин** нетижаяр. Абурухъ агъадихъ галай ерияр акатзава:

- жуван хайи ч1алал рик1 алаз хьун, ч1алаз гьурмет авун, адав, культурадин вакъиадив хьиз, рик1 гваз эгеч1ун;
- сад-садав рахунин кьилин такъат тирди аннамишун, обществада къабулнавай къанажагъдинни ахлакъдин нормайрин къуват;
- эстетикадин жигъетдай хайи ч1алахъ авай багъавал чир хьун;
- текстерай жуван халкъдин ва маса гьукуматдин халкъдин меденият (культура) чир хьун ва адан гьурмет авун.

Юкъван школада лезги ч1ал чирунин **метапредметдин** нетижаяр:

- вичин к1елунин ва к1валахдин гъавурдик кваз, къайдада туна кьиле тухуз хьун;
- к1елунин ва школадилай къеце информацийрин (жуъреба жуъре стилрин текстер анализ авун, план ва тезисар тук1уьрун, жува хсуси текст тук1уьрун) к1валахдин алакьунар аваз хьун;
- компютердихъ, интернетдихъ ва интерактивный доскадихъ к1валахиз хьун;
- компютердай, интернетрай презентацияр гъазуриз хьун;

Предметдин алакьунар ва чирвилер:

Рахунрин к1валах:

Яб акалун:

- илимдин ва я художественный текстер к1елдайла, адан кьилин манадин гъавурдик кваз хьун, абур кьиле гьатун;
- текстинин кьилин фикир чара авун, текст паяриз паюн;

Келун:

- келунин техник (техника чтения) чир хун, гавурдик хун; текстинай килин ва маса малуматар чара авун;
- текст паяриз паюн ва простой план туьклуьрун;
- келай текстинин суалриз жавабар гун; таниш тир ва келунин жуьреяр чиз хун;
- учебник ганвай параграфдин тварцйй ва текстини килий адан мана чир хун;
- гяр жуьредин словаррай малуматар кьачун;
- келдайла ударенияр дуьз эцигун, паузаяр хун;
- текст ван акьудна келдайла, кутугай ванцелди келун.

Рахунар:

- муаллимдин суалриз субутарна жавабар гун; келай текст вичин туьклуьр хун ва кьурулуш хвена, галай-галайвал ва куьруьз лугьун;
- тема ва адан килин мана мецелай лугьун;
- жуьреба-жуьре члалан такьатралди ва интонациядалди предметдин члалахь галаз авай жуван алакьяр кьалурун;

Кхьинар:

- жуьреба-жуьре текстерай тамам ва куьруь изложенияр кхьин;
- гяр жуьредин текстер арадал гун;
- сочиненидиз план туьклуьрун;
- тексинин тема ва килин мана тайинарун;
- текст обзацриз паюн;
- гьвечи текстер кхьин (гяр жуьредин стилрин сочинение-миниатюра);
- текст кхьидайла гяр жуьредин словарар ишлемишун;
- текстинай шикил члугунин, хабардин, фикир лугьунин фрагментар

жагъурун;

- жуван фикирар лугъун;

- текстинин темадихъ ва кылин манадихъ къадайвал т1вар (кыл) хкягъун;

- текстинин манада авай кимивилер туьк1уьр хъувун;

Фонетика ва орфоэпия:

- гафунай ч1алан сесер чара авун, абуруз фонетикадин характеристика гун;

- сесер ва гъарфар чеб чпивай какадар тавун;

- ачух ва ачух тушир сесер дуьз лугъун;

- туьк1уьр хъанвай сесер дуьз лугъун;

- орфоэпиядин словардихъ галаз к1валахун;

Графика:

- лезги ч1алан алфавитда ганвай гъарфар дуьз лугъун;

- словаррихъ галаз к1валахдайла алфавит регъятдиз ишлемишун;

- гафара гъарфар ва сесер анализ авун;

Морфемика:

- гафунин мана квай паяр чара авун;

- туьк1уьр хъанвай ва туьк1уьр тахъанвай простой гафар чара авун;

- мукъва гафар чара авун;

- гафара инкарвилини префиксар дуьз кхьин;

Лексика ва фразеология:

- ишлемишунин жигъетдай гафар разбор авун;

- словаррихъ (орфографиядин, лезги ч1аланни урус ч1алан, урус ч1аланни лезги ч1алан, синонимрин, омонимрин, атнонимрин, фразеологиядин, нугъатдин гафарин ва мсб.) галаз к1валахун, абурукай менфят къачуз вердишарун;

- гафар тематикадин группайриз паюн;

- асул ва куьчуьрмишнавай манадин гафар кьатлуз хьун;
- синонимар ва антонимар чара авун;
- са манадин ва гзаф манайрин гафар чара авун;
- омонимрин ва синонимрин жергеяр жагъуриз хьун;

Морфология:

- ч1алан паяр кьатлуз хьун;
- морфологиядин лишанар дуьз къалурун;
- ч1алан паяр дегишриз алакьун;

Орфография:

- инкарвилин префиксар дуьз кхьин;
- морфемайрай орфограммаяр жагъурун;
- туьк1уьр хьанвай гафар дуьз кхьин;
- орфографиядин правилояр ва ишлемишдай кьайдаяр чир хьун;

Синтаксис ва пунктуация:

- предложенидай алакьалу ибараяр чара авун;
- кьилин ва табий гаф тайинарун;
- алакьалу ибарада кьилин гаф **X** лишандалди къалурун:
- предложенида грамматикадин диб (кьилин членар) чара авун;
- мана – метлебдиз килигна предложенийрин жуьреяр туьк1уьрун ва абур эсерлувилелди к1елиз алакьун;
- простой ва сложный предложенияр туьк1уьрун;
- обращенидиз ва дуьз речдиз талукь пунктуацидин лишанар эцигун;
- са жинсинин членар квай предложенида пунктуациядин лишанар эцигун;
- кьве паюникай ибарат тир сложный предложенида запятой эцигун;
- предложенийра лазим чкайрал пунктуациядин лишанар эцигун;

6 – классда лезги ч1ал к1елзавай аялрин чирвилерин

истемишунар

Лезги ч1алай чирвилер къачунин личностдин нетижаяр. Абурухъ агъадихъ галай качествояр акатзава:

- жуван хайи ч1алал рик1 алаз хьун, ч1алаз гьурмет авун, адав, культурадин вакъиадив хьиз, рик1 гваз эгеч1ун;
- сад-садав рахунин къилин такъат тирди аннамишун, обществада къабулнавай къанажагъдинни ахлакъдин нормайрин къуват;
- эстетикадин жигъетдай хайи ч1алахъ авай багъавал чир хьун;
- текстерай жуван халкъдин ва маса гьукуматдин халкъдин меденият (культура) чир хьун ва адан гьурмет авун;

Юкъван школада лезги ч1ал чирунин **метапредметдин** нетижаяр:

- вичин к1елунин ва к1валахдин гъавурдик кваз, къайдада туна киле тухуз хьун;
- к1елунин ва школадилай къеце информацийрин (жуъреба жуъре стилрин текстер анализ авун, план ва тезисар тук1уьрун, жува хсуси текст тук1уьрун) к1валахдин алакьунар аваз хьун; компьютердихъ, интернетдихъ ва интерактивный доскадихъ к1валахиз хьун;
- компьютердай, интернетрай презентацияр гъазуриз хьун;

Лезги ч1ал чирунин предметдин нетижайрик акатзава:

- Лезги ч1алакай умуми малуматар. Лезги ч1ал Дагъустандин милли ч1аларик акатзава. Лезги ч1ал – им лезги халкъдин хайи ч1ал. Халкъдин уьмуьрда Кавказдин ва Дагъустандин ч1аларин арада лезги ч1алан чка.

- мана-метлебдин гъавурдик кваз хьун: сивин ва кхьинрин чӀалан; монологдин, диалогдин, чӀалан рахунин къайдайрин;
- рахунин, илимдин, публицистикадин, литератураданни искусстводин, официальный, художественный литературадин чӀалан рахунин къилин лишанар чир хьун;
- илимдин, публицистикадин, деловой стилрин ва чӀалан рахунрин къилин жанрайрин къетӀенвилер чиз хьун;
- текстерин лишанар (хабардин, шикилар чӀугунин, фикирар лугьунин) чир хьун;
- литературадин чӀалан рахунрин ва кхьинрин къилин истемишунар ва нормаяр (орфоэпиядин, лексикадин, грамматикадин, орфографиядин, пунктуациядин) чир хьун;
- рахунин этикетдин нормаяр чир хьун;
- рахунин, илимдин, публицистикадин, литератураданни искусстводин, официальный, художественный литературадин чӀал къатӀуниз хьун;
- текстинин тема ва къилин мана тайинариз хьун;
- словаррикай менфят къачуз алакьун;
- сивин ва кхьинрин информациядин дуьз гъавурдик хьун (текстинин тема, мурад, къилин, алава, ачух инфорациядин);
- жуьреба-жуьре источникрай информацияр къачун (газетар, телевидение кваз), справочникдин литературадикай ва словаррикай менфят къачун;
- ганвай темадай текст туйкӀуьрун (план, суьгьбет, изложение, конспект);
- жуьреба-жуьре стилрин текстер арадал гьун (кагъаз, арза, отзыв, выступление);
- жуьребе-жуьре стилрин ва жанрайрин текстер клелун; клелунин

жуьрейрин гъавурдик хьун (килигунин, таниш хьунин. чирунин);

- чӀалан стилар кьатӀуниз хьун; текстинин тема ва кьилин фикир тайинарун; чӀалан уьлчмеяр (единицаяр) чир хьун;
- монологдин ва диалогдин жуьрейрин гъавурдик хьун;
- кхьена ва хуралай тайин темадай жуван фикир лугьун;
- жуван фикир лугьун патал делилал кӀватӀун;
- чӀалан жуьреба-жуьре такьатар ишлемишна, жуван фикир галай-галайвал ва делилламишна лугьуз ва кхьиз;
- рахунин тежрибада (практикада) литературный чӀалан нормаяр (лексикадин, грамматикадин, орфографиядин, морфологиядин, синтаксисдин) вилив хуьн;
- кхьинин тежрибада орфографиядин ва пунктуациядин нормаяр вилив хуьн;
- рахунин этикетдин нормаяр вилив хуьн;
- жува-жувал кӀвалахун, жуван кӀвалахдиз кьимет гун, грамматикадин ва рахунин гьалатӀар жагьурун, абур туькӀуьр хьувун, хсуси текстер редактировать авун;

Къачур чирвилер ва алакьунар тежрибадин кӀвалахда ва гьар йикъан уьмуьрда ишлемишда:

- инсандин ва халкъдин уьмурда лезги чӀалан чка;
- жуван хайи чӀалал рикӀ алаз хьун, чӀалаз гьуьрмет авун, адав, культурадин вакъиадив хьиз, рикӀ гваз эгечӀун;
- кӀелунин, яшайишдин ва социально-культурадин гьаларин алакьайрин гъавурдик хьун;
- гафарин запас артухарун; чирвилер гегьеншарун;
- жуван рахунар гуьзетун ва абуруз кьимет гуз алакьун; чирвилер даваиарун.

7 – класда к1елзавай аялрин чирвилерин истемишунар

Предметдин чирвилер ва алакьунар

* образовательный программа фикирдиз къачуна фонетикадай, лексикадай ва грамматикадай чирвилер хьун; текстерикай ва ч1алан стилрикай чирвилер хьун;

* жуван ч1алал фасагъатдаказ рахун ва кхьин патал орфографиядин, пунктуациядин ва рахунин савадлувал чиз хьун;

* фонетикадин, лексикадин, гафар арадиз атунин, морфологиядин ва синтаксисдин разбор авун;

* обществода ч1алан чка, адан функция ва структура, ч1алан нормаяр, ч1ала жезвай дегисвилер ва маса ч1аларихъ галаз авай сих алакьаяр чиз хьун;

* чирай ч1алан стилар къат1уз хьун; тема, темадин кьилин мана тайинарун; ч1алан единицаяр (уьлчмеяр) чир хьун, абур анализ авун;

* к1елунин жуьреяр (чирунин, таниш хьунин, килигунин) чиз хьун;

* жува-жуваз текстер туьк1уьрун;

* рахунра ч1алан нормаяр вилив хуьн.

Метапредметдин чирвилер ва алакьунар

- к1елай текстинин мана (куьруьз, галай-галайвал, хкяна) агакъариз хьун, жуван фикирар лугьун;

- к1елай текстинин мана куьруьз, галай-галайвал, хкяна рахунрин ва кхьинрин жуьреда агакъариз хьун; жуван фикирар лугьун;

- предложенияр четин тушир, гъавурда гъатдайбур хьун;

- текстина ч1ал гуьрчегардай алатар ишлемишун;

- интернет источникрай компьютердин презентация гъазурун ва ам

къалурун.

ТуйкӀур хьанвай компетентностар.

Культуроведческий: ЧӀалан ва культурадин алакӀаяр. ЗатӀарин ва лезги халкъдин дуланажагӀдин гьерекатрин лексика; историзмаяр (иски гафар); фольклордин лексика ва фразеология; лезги тӀварар. Лезгийрин мисалар ва мискӀалар.

Коммуникативный: ЧӀалан культура хьсанарун. Стилрин (официальный, илимдин ва публицистикадин) къетӀенвилер чир хьун.

ЧӀалан (языковедческий): Лезги литературный чӀал, художественный литературадин чӀал; халкъдин уьмуьрда чӀалан метлеб; лезги чӀал девлетлу авунин шартӀар ва рекьер, лезги литературадин чӀалан нормайрал амал авуна дуьз рахун;

Личностдин негӀажаяр: жуван чӀал хьсандиз чир хьун, адакай регьятдиз ва кутугайвал, менфят къачуз алакӀун.

8 – классда кӀелзавай аялрин чирвилерин истемишунар

Предметдин чирвилер ва алакӀунар:

- 8 – классда чирнавай чӀалан уьлчмейрин (единицайрин), орфографиядин ва пунктуациядин определенияр чир хьун, жуван жавабар мисалралди делилламишун;
- гаф туйкӀур хьунин ва гафунин къурулушдиз килигна дуьз разбор авун, 8 – классда чирнавай чӀалан паяр морфологиядин разбор ва предложенияр синтаксисдин разбор авун;
- жуьреба-жуьре словаррикай менфят къачун;
- 5-7 классра чирай темайриз талукь орфограммаяр квай гафар жагӀурун ва дуьз кхьин, абуруз баянар гун.
- предложенийра пунктуациядин гьалатӀар жагӀурун ва абур туйкӀур хьувун.

Метапредметдин чирвилер ва алакьунар

- литературадин жуьреба-жуьре стилра кӀелчивилин (читательский) алакьунар аваз хьун;
- кӀелай текстинин мана куьруьз, галай-галайвал, хкяна рахунрин ва кхьинрин жуьреда агакьариз хьун; жуван фикирар лугьун;
- предложенияр четин тушир, гьавурда гьатдайбур хьун;
- текстина чӀал гурчегардай алатар ишлемишун;
- интернет источникрай компьютердин презентация гьазурун ва ам кьалурун.

Личностдин нетижаяр

- рахунрин монолог ва диалог чиз хьун;
- фикирар дегишарна масакӀа лугьуз хьун, предложенияр чӀал гурчегардай гафар ишлемишун;
- жува авур кӀвалахдиз кьимет гуз хьун.

ТуькӀуьр хьанвай компетентностар.

Культуроведческий: ЧӀалан ва культурадин алакьяар. Вири халкьдин лексика; историзмаяр (иски гафар); фольклордин лексика ва фразеология; лезги тӀварар. Лезгийрин мисалар ва мискӀалар. Алай девирда лезги чӀаланни урус чӀалан рафтарвилер.

Коммуникативный: ЧӀалан культура хьсанарун. Стилрин (официальный, илимдин ва публицистикадин) кьетӀенвилер чир хьун.

ЧӀалан (языковедческий): Лезги литературный чӀал, художественный литературадин чӀал; халкьдин уьмуьрда чӀалан метлеб; лезги чӀал девлетлу авунин шартӀар ва рекьер, лезги лтературадин чӀалан нормайрал амал авуна дуьз рахун.

9 – класда к1елзавай аялрин чирвилерин истемишунар

Предметдин نتیжаяр:

- фонетикадикай, лексикадикай, грамматикадикай, текстиникай ва ч1алан стилрикай чирвилер хьун;
- жуван ч1алалди фасагъатдаказ рахун ва кхьин паталди орфографиядин, пунктуациядин, рахунрин савадлувилин къадар чир хьун; рахунрин ва грамматикадин гьалатлар дюзар хьувун; фонетикадин, лексикадин, гафар тук1уьр хьунин, морфологиядин, синтаксисдин разбор авун; художественный текст анализ авун;
- ч1алакай умуми малуматар чиз хьун, рахунрин ва кхьинрин къилин истемишунар ва нормаяр чиз хьун.
- жуьреба-жуьре текстерин стиль тайинарун, тема ва къилин мана чиз хьун, абур литературный ч1алан нормайрив къун ачухарун, жуьреба-жуьре стилра синонимар ва маса такьатар ишлемишун.
- жува хкягъай темадай сочинение кхьин, ганвай темадай публицистикадин ва художественный стилда сочинение кхьин, доклад ва реферат гьазурун, макъаладин тезисар ва конспект тук1уьрун, арза, автобиография кхьиз чирун.
- публицистикадин, художественный стилда (шикилар ч1угунин, фикирар лугьунин, хабардин) изложенияр кхьин; мана-метлебдин ва ч1алан жигъетдай хьсанарун; орфографиядин, пунктуациядин ва маса гьалатлар жагъурун, тук1уьр хьувун.

Метапредметдин نتیжаяр

- к1елай текстинин мана жуьреба-жуьре стилра (куьруьз, галай-галайвал, хкяна) агакъариз хьун, жуван фикирар лугьун; читательски (к1елчивилин) алакьунар аваз хьун
- к1елай текстинин мана куьруьз, галай-галайвал, хкяна рахунрин ва

кхьинрин жуьреда агакъариз хьун; жуван фикирар лугьун;

- предложенияр четин тушир, гъавурдай гьатдайбур хьун;
- тематикадай жуьреба-жуьре гафарин манайрин гъавурда хьун;
- интернет источникрай компьютердин презентация гъазурун ва ам къалурун, темадай суалриз жавабар гун.

Тукълуьр хьанвай компетентностар.

Культуроведческий: Ч1алан ва культурадин алакъаяр. Вири халкъдин лексика, историзмаяр (иски гафар); фольклордин лексика ва фразеология; лезги т1варар. Лезгийрин мисалар ва миск1алар. Алай девирда лезги ч1аланни урус ч1алан рафтарвилер.

Коммуникативный: Ч1алан культура хъсанарун. Стилрин (официальный, илимдин ва публицистикадин) къет1енвилер чир хьун.

Ч1алан (языковедческий): Лезги литературный ч1ал, художественный литературадин ч1ал; халкъдин уьмуьрда ч1алан метлеб; лезги ч1ал девлетлу авунин шарт1ар ва рекъер, лезги литературадин ч1алан нормайрал амал авуна дуьз рахун;

Личностдин алакъаяр:

Лезги ч1алан программадик юкъван школа къутьягъзавай ученикриз чир хъана к1анзавай личностдин нетижаяр язва:

- 1) жуван хайи ч1ал чир хьун, адакай регьятдиз ва кутугайвал, фасагъатдаказ менфят къачуз алакьун; ч1ал чир хьуни жегьил несилдин къанажагъ гужлу авун;
- 2) жуван хайи ч1алаз гьуьрмет авун, адал дамах авун; ч1аланни халкъдин культурадин, инсандинни обществодин арада авай сих алакъаяр чир хьун;
- 3) бес къадарда гафарин запас чир хьун.

Лезги ч1алан программадик юкъван школа къутьягъзавай ученикриз чир хъана к1анзавай метапредметдин нетижаяр язва:

1) рахунрин вири жуьреяр чир хьун:

Я акалун

* кхьинрин ва рахунрин (текстинин тема, кылин мана; кылин ва алава информацияр) малуматрин, информацийрин гъавурдик хьун;

* клелай (жагъурунин, килигунин, таниш хьунин, чирунин) текстинин жуьреба-жуьре стилар ва жанраяр чиз хьун;

* жуьреба жуьре стилрин ва жанрайрин текстер ван акъудна клелиз чир хьун; жуьреба-жуьре (хкягъунин, таниш хьунин, деталдин) тексерихъ яб акализ хьун.

* жуьреба жуьре источникрай интернетдай, газетрай ва журналрай малуматар гуз алакьун;

* жуьреба-жуьре словарихъ, справочный литературадихъ ва комппьютердихъ галаз фасагъатдааз клвалахун;

* са тайин тир темадай материал жагъуриз алакьун; жува жуваз информацияр жагъуриз алакьун; клелай ва яб акалай текст масадал агакьариз алакьун;

* рахунра ва кхьинра клватлнавай материалдикай менфят къачун;

* члалан жуьреба-жуьре такьатар ишлемишна, жуван фикир галай-галайвал ва делилламишна лугьун ва кхьин;

* жуван фикирар лугьун патал делилар клватлун;

* грамматикадин ва рахунрин гьалатлар жагъурун, абур туклуьр хьийиз алакьун; жуван текстер редактировать авун; жуван клвалахдиз кьимет гун;

- Клелунин клвалахда ва гьар йикъан рахунрин тежрибада жуван рахунрал гуьзчивал тухуз хьун; манадин ва туклуьр хьунин жигьетдай жуванрахунриз кьимет гуз чир хьун; рахунрикай грамматикадин гьалатлар хкудиз хьун; хсуси текстер хьсанарун ва редактировать ийиз алакьун;

- Жуван таяр-туьшерин вилик гъвечли малуматар гваз, доклад, реферат клелиз экъечли хьун; метлеблу темайрай жув гьахъ тирди субутариз,

гъуьжетариз чир хьун;

1) къазанмишнавай чирвилер, алакьунар ва вердишвилер уьмуьрда ишлемишиз хьун; к1елунин маса предметар чирдайла, хайи ч1алан такьатрикай менфят къачун; къазанмишнавай чирвилер, алакьунар ва вердишвилер предметдин арада (межпредметдин) дережада аваз кардик кутун (маса гьукуматдин ч1аларин, литературадин тарсара).

4) маса инсанрихъ галаз рахадайла, са гьихьтин ят1ани месэла санал тамамардайла, гьуьжетра иштаракдайла, лазим тир темаяр веревид ийидайла коммуникативвилин алакьалувал хуьн; вири дуьшуьшра (формальный ва формальный тушир, межличноствилин ва межкультурнивилин) милли культурадин рахунрин михьивал хуьн.

10. Илимдинни методикадин литература

1. **У. А. Мейланова, С. Г. Мирзекеримов, Б. Б. Талибов, Н. М. Мисриханов.** Лезги ч1ал. 5- класс. Педагогикадин илимринни ахтармишунрин институтдин издательство. Магъачкъала. 2003 й.
2. **Р. И. Гъайдаров, Гъ. Р. Рамалданов.** Лезги ч1ал. 6-7- классар. Педагогикадин илимринни ахтармишунрин институтдин издательство. Магъачкъала. 2004 й.
3. **А. Г. Гюльмагомедов, Гъ. И. Магомедов.** Лезги ч1ал. 8-9-классар. Педагогикадин илимринни ахтармишунрин институтдин издательство. Магъачкъала. 2007 й.
4. **М. М. Гъажиев, Р. И. Гъайдаров, У. А. Мейланова.** Лезги ч1алан орфографиядин словарь. Махачкъала. Дагучпедгиз, 1989й.
5. **М. М. Гаджиев.** Русско-лезгинский словарь. Махачкала, 2009 г.

Техникадин алатар патал тадаракар

Компьютер

Мультимедийный проектор

Интерактивный доска

Газетар ва журналар

Класдин доска

Таблицаяр

Плакатар

Аялрин яратмишунрин к1валахрикай стенд

Муаллимдин стол

2 стулдикай ибарат тир ученический стол

КЪИЛЕР

	чинар
1. Баяндин чар	4
2. Документдин дережа	5
3 «Лезги ч1ал» предметди умуми образованида къазва чка	6
4.Школада хайи ч1ал чирунин мурад-метлеб язва.....	7
5. К1елунин предметдин умуми характеристика.....	8
6. Манадин къилин хилер	10
7. К1елунин планда лезги ч1алан чка	11
8. «Лезги ч1ал» предмет чирунин нетижаяр	11
9. К1елунин предметдин къилин мана-метлеб	15
10.Ч1алан илимдин чирвилер (компетенция)	16
11. К1елунин предмет гуъзлемишзавай нетижаяр	22
12.К1елунинни к1валахдин къилин жуъреяр тайинардай тематикадин планирование	32
13. Програмадин мана	45
12. Тематикадин планирование	56
13. Ч1алай чирвилерин истемишунар	81
14. Илимдинни методикадин литература	95
15. Техникадин алатар патал тадаракар	95

Мейланова Ж. Ш.

Юкъван классар патал лезги ч1алан чешнелу программа.

Туьк1уьрайди Ж. Ш. Мейланова. – Махачкъала. 2015. – 97 ч.

**Юкъван классар патал лезги ч1алан программа Гьукуматдин
Федеральный умуми образованидин къилин стандартрин къвед лагъай
несилдин бинедаллаз туьк1уьрнава.**